

זהויות בסכסוך זהויות בסכסוך

חמש נקודות מבט על
זהויות ישראליות
במציאות מסוכסכת

Identities in Conflict, Identities in the Conflict: Five Perspectives on Israeli Identities in a Reality of Strife

الهويات في سياق الصراع: هويات داخل الصراع – خمس
مقاربات للهويات الإسرائيلية في واقع نزاعي

עורכת לשון: דפי בר אילן

© 2025 כל הזכויות שמורות למרכז האקדמי פרס, לאוניברסיטה הפתוחה, לכותבות ולכותבים.
אין להעתיק, לשכפל לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט חלק כלשהו מתוך ספר זה
בכל אמצעי שהוא – אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – ללא אישור מראש ובכתב מהמוציא לאור.

© 2025 All rights reserved to Peres Academic Center, the Open University, and the authors.

No part of this work may be copied, reproduced, photographed, recorded, stored in a retrieval system, transmitted, or received in any form or by any means – electronic, optical, mechanical, or otherwise – without prior written permission from the publisher.

זהויות בסֶּכְסוֹךְ, זהויות בִּסְכָּסוֹךְ – הקדמה

זאב לרר ויגיל לוי 3

הפרדוקס הכפול והסכסוך השזור

זאב לרר 7

המאבקים הפנים־צבאיים על זהות הצבא

יגיל לוי 15

מי נוכח ומי נפקדת? האם מלחמת שבעה באוקטובר מדגישה את הצורך שלנו בפמיניזם ישראלי חדש?

שירה ברביבאי־שחם 22

פסיפס של גבריות צבאית

דנה גרוסוירט קחטן 28

לקבור את הזהות: פוליטיקה של מקום, זכרון ושכול בבתי עלמין צבאיים בישראל

יאנה פלדמן־זאיקה, נועה ונה וחיים חזן 36

זהויות בסכסוך, זהויות בסכסוך – הקדמה

זאב לרר ויגיל לוי

קובץ זה נולד מתוך מושב משותף למכון לחקר זהויות ישראליות במרכז האקדמי פרס ומכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא. המושב נערך בכנס האגודה הישראלית לחברה ומשפט ב-30 בינואר 2025.

החלטנו להוציא לאור את המאמרים שהוצגו במושב, לאחר שמצאנו ביניהם מכנה משותף מובהק, בעל חשיבות ציבורית רבה. מכנה משותף זה משקף את החיבור בין תחומי העניין של שני המכונים: נקודות ההצטלבות וההתמזגות בין הזהויות החברתיות השונות בישראל לבין המוסד המרכזי, הגדול והמשפיע ביותר בחברה הישראלית המודרנית – הצבא.

המאמרים השונים בקובץ מראים, מנקודות מבט שונות, עד כמה עמוקה, יסודית ומכוננת ההשפעה של הסכסוך היהודי-ערבי על חיינו כישרלים. הם מדגימים כיצד הסכסוך מעצב את הזהויות הישראליות השונות ואת היחסים ביניהן, אך גם את ההפך – כיצד יחסי הזהות מעצבים את הסכסוך, משפיעים על אופיו, מלבים ואף מנציחים אותו.

בקובץ מסגרת מושגית המתחקה אחר הגנאלוגיה של שני הסכסוכים הציוניים הגדולים – הסכסוך היהודי-ערבי והסכסוך הפנים-ציוני בין זהויות יהודיות, לצד בחינת הזירות הביטחוניות השונות שבהן הסכסוכים הללו מצטלבים לכדי מאבקי זהויות: המאבק בין זהויות על אופן הפעלת הכוח של צה"ל; המאבק המגדרי על הכללה וקול בשיח הביטחוני; המאבק על הזהות הגברית של הלוחם והלחימה בצה"ל בין גרסאות אתניות שונות של גבריות צבאית; ולבסוף, הפוליטיקה של הדרה והכללה של זהויות בקהילת השכול.

הפרדוקס הכפול והסכסוך השזור

המאמר הראשון בקובץ, מאת ד"ר זאב לרר, ראש המכון לחקר זהויות ישראליות במרכז האקדמי פרס, מציב את המסגרת המושגית וההיסטורית להצטלבות בין זהויות חברתיות בישראל לבין הסכסוך היהודי-ערבי.

לרר מתאר שני פרדוקסים גדולים שעיצבו את ההיסטוריה של המפעל הציוני כתנועה לאומית מודרנית. הראשון – "בינוי לאום", כלומר חברה בעלת לכידות פנימית ומוסדות לאומיים משותפים, אך בתנאים של בידול מוסדי קיצוני בין הקהילות היהודיות השותפות למפעל

הציוני; והשני – "ביסוס ריבונות יהודית חד-לאומית" בטרטוריה דו-לאומית במהותה ובמרחב גיאופוליטי עוין.

לרר מתאר כיצד המפעל הציוני בתקופת היישוב הצליח להתמודד עם שני הפרדוקסים בעזרת אימוץ דרכי פעולה פרגמטיות בניהול יחסי הזהויות הציוניות. הוא עשה זאת באמצעות שיטה דמוקרטית פדרטיבית אשר הקנתה לציונות את הגמישות הפרגמטית הנחוצה כדי למצוא, בפעם היחידה בהיסטוריה, פתרון מעשי לפרדוקס החד-לאומיות – תוכנית החלוקה. עם זאת, המעבר מיישוב למדינה שינה את כללי המשחק, ובעיקר שתי החלטות מכריעות משנות ה-50 של המאה ה-20 – חוק נכסי נפקדים והחלטת הררי – הפכו את ההתמודדות הפרגמטית עם הפרדוקסים לשני סכסוכי ענק המתנהלים לפי עקרונות של משחק סכום אפס: הסכסוך הצבאי היהודי-ערבי והסכסוך הפוליטי היהודי-יהודי.

לרר מראה כיצד שני הסכסוכים מעצימים ומלבים זה את זה, בכך ששתי מערכות מוסדיות ראשיות במדינת ישראל – המערכת הפוליטית והמערכת הצבאית – מתרגמות את המתח והסכסוך בין הזהויות למנגנוני תחזוקה של הסכסוך היהודי-ערבי. שתי המערכות מנהלות את המתחים בין הזהויות על ידי שיקוע שלהן בפרקטיקות פוליטיות של שימור הסכסוך ופרקטיקות צבאיות של הפעלת אלימות. פרקטיקות אלה אינן מותירות מרחב לשחקנים ולמוסדות המשוקעים בפתרונות פרגמטיים והוגנים לסכסוך.

השתזרותם ההדדית של שני הסכסוכים החריפה לאורך השנים, עד שהתלכדו זה עם זה באופן קטסטרופלי לאחר בחירות 2022, מה שהוביל לקריסת הסדר החברתי והביטחון הלאומי. לסיכום, המאמר מציע דיון בתנאים האפשריים שבהם יהיה ניתן לשבש את דינמיקת ההסלמה ההדדית המתמדת של שני הסכסוכים הגורליים – לפני שיהיה מאוחר מדי.

המאבקים הפנים-צבאיים על זהות הצבא

מאמרו של פרופ' יגיל לוי, ראש מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא, ממקד את המבט בצבא כזירה שבה מתורגמים המתחים והקונפליקטים בין זהויות בישראל לכדי מאבקים על זהות הצבא, ובעיקר על אופי הפעלת האלימות שלו ומקומו בתחזוקת הסכסוך.

לוי מתאר ארבע אפיזודות של מאבקי זהות צבאיים בעשרים השנים האחרונות, מאז ההתנתקות ב-2005: המאבק החרד"לי לשינוי זהות הצבא מאז ההתנתקות, פרשת אזריה (2016–2017), המחאה כנגד ההפיכה המשפטית (2023) וצורות שונות של התנגדות חיילים להתנהלות הצבא במלחמת עזה (2023–2024). שלושת המאבקים שלעיל מייצגים לא רק מאבק על מערכת הערכים והסמלים של הצבא, אלא גם על השאלה מי יכול להצטייר בחברה כאליטה צבאית, ולתרגם את ההשתתפות הצבאית להון פוליטי במאבקי הכוח בין הזהויות.

כיצד הפך הצבא לזירת מאבק פנימית בין זהויות חברתיות על אופיו, בניגוד גמור לאתוס הממלכתי שלכאורה מציב את הצבא מעל השפעתן של זהויות ומקורות סמכות חיצוניים? לוי מציע כמה תשובות לכך, כולן קשורות לתהליכים חברתיים ופנימיים שעובר הצבא בשלושים השנים האחרונות.

בעקבות שינויים חברתיים וכלכליים, ובעיקר עקב מעבר ל"חברת שוק" שמקדשת נורמליות על פני הקרבה צבאית, התחולל שינוי בהרכב החברתי של צה"ל. המעמד הבינוני-חילוני, שהיה עמוד השדרה ההיסטורי של הצבא, צמצם את מעורבותו בתפקידי לחימה מסוכנים. בד בבד, קבוצות שבעבר היו בשולי המערכת – ובהן מזרחים מהימין המסורתי-דתי, קבוצות מהגרות, דרוזים, נשים ובייחוד חובשי כיפות סרוגות – מקבלות הזדמנויות מובילות ומבססות את נוכחותן במסגרות הקרביות.

תהליך זה הפך את השירות לבררני יותר, והעניק לקבוצות הלוחמות כוח פוליטי לדרוש השפעה על עיצוב הצבא ולתבוע הגנה יתרה מהמדינה, על חשבון קבוצות שאינן משרתות או שנתפסות

כחלשות יותר. בה בעת, התעצם אי־השוויון הפנים־צבאי: קבוצות מבוססות משתלבות בעיקר במסלולים טכנולוגיים יוקרתיים שמעניקים יתרון בשוק העבודה, בעוד הלחימה הופכת לזירה של הצווארון הכחול, המאוישת בעיקר בקבוצות מחוץ למעמד הבינוני־חילוני הגברי.

התהליכים הללו שבהם נוצרה חלוקת עבודה צבאית בלתי שוויונית בין הזהויות השונות, בניגוד גמור לאתוס כור ההיתוך והממלכתיות, הם שהפכו את הצבא לזירת מאבק כפולה בין הזהויות הישראליות: מאבק על הכפפת הצבא לדרכן ולערכיהן מחד גיסא, ומאבק על ההקרבה ותרגום המיקום הצבאי שלהן לכוח פוליטי מאידך גיסא.

מי נוכח ומי נפקדת?

האם מלחמת שבעה באוקטובר מדגישה את הצורך שלנו בפמיניזם ישראלי חדש?

אסון אוקטובר 2023 והמלחמה שפרצה בעקבותיו גבו מחיר כבד מנשים בישראל – מוות, אונס, חטיפה, עקירה, שכול, שירות מילואים ממושך, היעדרות בני זוג, קריסת עסקים קטנים, וכן חרדה קיומית עמוקה ומתמשכת. למרות המחיר המגדרי הכבד, ולמרות השיח על אודות ההשתתפות ההרואית של נשים לוחמות בקרבות, הרי שבפועל אין לנשים, המהוות מחצית החברה הישראלית ומנקודת המבט שלה, שום ייצוג בזירות הקובעות את אופי הפעולה הצבאית ואת האסטרטגיה הלאומית להתמודדות עם המשבר העמוק. כך למשל, נשים מודרות מהקבינט הביטחוני, מפורום מטכ"ל ומצוות המשא ומתן הלאומי; אין כיום מנכ"ליות במשרדי הממשלה הרבים, ואף בראש מנהלת תקומה עמדו עד כה שני גברים.

שירה ברביבאי־שחם מאוניברסיטת בן־גוריון בנגב מציעה תשובה מקורית לשאלה כיצד ייתכן שבמשטר דמוקרטי, הנשען כמעט באופן מוחלט על עקרון הכרעת הרוב, רוב האוכלוסייה (51%) כלל אינו מיוצג ואינו משפיע בזירה המרכזית הקובעת את גורלו – הזירה הביטחונית.

בשנת אלפיים קיבלה מועצת הביטחון של האו"ם את החלטה 1325, הקוראת לשילוב נשים בעמדות השפעה וייצוג באזורי סכסוך. החלטה זו תורגמה לאג'נדה המכונה "נשים, צבא וביטחון". עם זאת, ברביבאי־שחם טוענת כי באג'נדה זו טמונה לקונה מרכזית, אשר בסופו של דבר פועלת דווקא להדרת נשים מהזירות הביטחוניות שבהן מתקבלות ההחלטות המשפיעות על גורלן.

לדבריה, הפמיניזם הביטחוני התרכז בעיקר בשלושה פרויקטים: קידום שלום וסיום סכסוכים, הגנה על נשים נפגעות קונפליקט, ודרישה לשוויון בהשתתפות נשים בארגוני ביטחון. ואולם, טוענת ברביבאי־שחם, הפמיניזם נמנע מהתמודדות עם פיתוח מומחיות ופרספקטיבה מגדרית על עצם הפעלת הכוח, ובכך הותיר את הזירה פתוחה להשתלטות הבלעדית של תפיסת הביטחון הגברית החד־ממדית.

עוד טוענת ברביבאי־שחם כי אין מנוס מפיתוח מה שהיא מכנה "ביטחון־פמיניזם" – מומחיות וידע מגדרי על מלחמה, לחימה והפעלת כוח, אשר יוכלו להציע נקודות מבט חלופיות בזירות של קבלת ההחלטות ולעצב מחדש את המציאות הביטחונית. לדעתה, רק באמצעות פיתוח ידע כזה יוכלו נשים לרכוש את כרטיס הכניסה להשפעה ממשית בזירות הביטחוניות. כפי שהיא מחדדת, לנשים אין פריבילגיה שלא להתעניין במלחמה – משום שהמלחמה מתעניינת בהן.

פסיפס של גבריות צבאית

ד"ר דנה גרוסוירט קחטן משלימה את מפת הזהויות המגדריות של הצבא והביטחון בישראל באמצעות תיאור מורכב של המפגש בין זהות גברית לבין זהות צבאית. בעוד המפגש בין נשים למערכת הצבאית־ביטחונית מתאפיין בהדרה ובהרחקה מליבת העשייה, הרי המפגש בין זהות

גברית לצבא וביטחון הוא בדיוק הפוך – הגבריות היא המנוע העיקרי בגיוס ובעידוד נערים להשתתף בהתלהבות בפרויקט הצבאי, ובעיקר בליבה הלוחמת שלו.

גרוסוירט קחטן מראה כיצד הצבא יוצר זהות מוחלטת בין גבריות הגמונית לבין דמות הלוחם. הוא ממזג אותן זו בזו בפסגה של היררכיית הזהויות הצבאית, באופן שמניע את הנערים להתחרות זה בזה על סולמות היוקרה הגבריים שהצבא מציב לפניהם – תפקידים ביחידות העילית וביחידות הלחימה של הצבא.

למרות השחיקה במעמד החייל הקרבי בעשורים האחרונים, ואף שלצידו הופיעו גרסאות אחרות של גבריות יוקרתית – כגון הזהות הגברית הטכנולוגית – הרי שהגבריות הלוחמנית עדיין נשארה המודל המרכזי ואמת המידה של הגבריות בצבא מצד אחד, ומצד אחר מנגנון להאחרה (othering) של זהויות, כגון נשים, הומוסקסואלים, זהויות אתניות בלתי משרתות כגון חרדים וערבים, וכמובן חיילים שאינם קרביים.

מעניינת במיוחד בעבודתה של גרוסוירט קחטן היא העובדה כי גם לגבריות ההגמונית הלוחמנית יש כמה גרסאות אשר מצטלבות עם זהויות חברתיות. היא מראה כיצד בחטיבת גולני ובחטיבת הצנחנים מתפתחות שתי גרסאות של גבריות צבאית השואבות השראתן מהזהות האשכנזית והמזרחית בישראל, ומכליאות אותן זו בזו לכדי גבריות אתנו-צבאית.

לקבור את הזהות: פוליטיקה של מקום, זיכרון ושכול בבתי עלמין צבאיים בישראל

בעוד עבודתו של יגיל לוי מראה כיצד המתחים ויחסי הכוח בין הזהויות החברתיות מתורגמים לתוך הזירה הצבאית, עבודתם של ד"ר יאנה פלדמן-זאיקה וד"ר נועה ונה מהמרכז האקדמי פרס, ופרופ' (אמריטוס) חיים חזן מאוניברסיטת תל אביב, מראה כיצד מתחים וקונפליקטים בין זהויות באים לידי ביטוי בזירה הנגזרת מהפרויקט הצבאי – זירת השכול בבתי העלמין הצבאיים.

בתי העלמין הצבאיים נתפסים לכאורה כזירה של שוויון ממלכתי ואחידות, המשקפים את הרעיון הלאומי של "עם אחד". אולם החוקרות והחוקר מראים כי מתחת למעטה הלאומי השוויוני רוחשת בזירת השכול פוליטיקה דינמית של הדרה והכלה של זהויות חברתיות.

מקרה המדגים את פוליטיקת הזהויות של השכול הוא פרקטיקות הקבורה של חללי צה"ל שאינם יהודים לפי ההלכה. עד 2017, חללים שאינם יהודים להלכה נקברו בחלקות ייעודיות נפרדות. בשנת 2017 התקבלה ברבנות הצבאית החלטה לקבור את החללים הלא יהודים בחלקות משותפות, תוך כדי שמירה על מרחק הלכתי של שני מטרים. בשנת 2020 התקבל תיקון נוסף, ולפיו אין עוד לקבור חללים לא יהודים במרחק, אלא בעומק רב יותר – שינוי שלמראית עין מטשטש את ההפרדה, אך למעשה משמר אותה בעומק האדמה.

יותר מכך, החוקרות והחוקר מראים כיצד סמלים שונים המעטרים את המצבות, יותר מאשר הם מנציחים את החלל, מספרים את סיפור הזהות של המשפחה, ובכך הופכים לעיתים את זירת ההתייחדות עם השכול לזירה של מתחים וקונפליקטים בין זהויות ישראליות.

הפרדוקס הכפול והסכסוך השזור

זאב לרר

הסכסוך העיקש והרשתות המשוקעות

כיצד ייתכן שאחרי 130 שנה של המפעל הציוני, ו-77 שנים מקום מדינת ישראל, הסכסוך היהודי-ערבי עדיין נמשך, הולך ומחריף, וסופו – מי ישורנו?

על פי הדעה הרווחת בשיח הציבורי בישראל, הסכסוך הישראלי-ערבי הוא גזירת גורל, משום שהוא נובע ממה שניתן לכנות "הטבע" הערבי. על פי תפיסה זו, הטבע הערבי הוא שילוב של תרבות, דת ואישיות, אשר יחדיו מציירים את הערבי כיצור פרימיטיבי, רצחני וצמא דם, המונע משנאה והסתה, ומתוכנת באופן תרבותי, דתי ואישיותי למטרה אחת בלבד – לרצוח יהודים. תפיסה זו רואה בטבע הערבי גורם דטרמיניסטי שאינו ניתן לשינוי, ולכן הפתרון לסכסוך אינו אפשרי, והוא אינו אלא אשליה. מכאן נגזרת המסקנה כי על היהודים, הנתפסים כתמימים וכקורבנות, לפעול בכוח ובאלימות מתמשכת כלפי הצד האחר, כדי להגן על קיומם.

רעיון זה, השולט כיום בשיח הציבורי בישראל ומדגיש את הנצחיות וההכרח של הסכסוך, מתומצת היטב בדבריו של הוגה הדעות ד"ר יועז הנדל: "המציאות היא שאנחנו מוקפים בתרבות אסלאמית רצחנית. לכן, צריך רק לוודא שהם מפחדים, כל הזמן. לחיות על החרב, נקודה."

כמו בכל סכסוך, גם כאן הנטייה לייחס לצד האחר מניעים הנובעים מטבע אלים ורע אינה ייחודית ליהודים בלבד, אלא קיימת גם בצד הערבי. הדבר בא לידי ביטוי הן במסגרת השיח הקולוניאליסטי, הרואה בציונות ובציונים כובשים אלימים וצמאי דם, והן בתפיסות אסלאמיות פונדמנטליסטיות, הרואות בציונים כופרים הגוזלים את אדמת המאמינים ויש להילחם בהם עד חורמה.

במאמר זה אציג גישה סוציולוגית דטרמיניסטית פחות, ואולי אופטימית יותר, על טבעם של סכסוכים. על פי גישה זו, סכסוכים, ובייחוד סכסוכים לאומיים, אינם נובעים מהתנגשות בלתי נמנעת ונצחית בין שני צדדים בעלי "אופי לאומי" אחד ועוין. במקום זאת, ניתן להבין אותם כתהליכים דינמיים הנוצרים, מתקיימים, מתוחזקים ואף משתנים באמצעות רשתות מוסדיות המשוקעות (embedded) בהם.

במילים פשוטות, אפשר לדמות סכסוכים לפצעים פתוחים המושכים אליהם מגוון רחב של אורגניזמים פתוגניים – פטריות, חיידקים, נגיפים וטפילים – אשר מזהמים אותם שוב ושוב, לעיתים עד כדי שוק ספטי ומוות. בה בעת, אותם פצעים מושכים גם אורגניזמים מרפאים ומחטאים, כגון תאי דם לבנים וחיידקים פרוביוטיים, המסייעים בתהליך הריפוי. פצעים יכולים להזדהם עד מוות או להירפא ולהחלים – כתלות בפעילותם של האורגניזמים ובדינמיקה ביניהם. כך גם סכסוכים.

לפי גישת "הרשתות המוסדיות המשוקעות", התשובה המוצעת במאמר זה לשאלה מדוע הסכסוך היהודי-ערבי כה עיקש היא שהוא נשען, מהצד הציוני, על שזירה או התלכדות של שני סכסוכים מרכזיים – הסכסוך היהודי-ערבי והסכסוך היהודי-יהודי. התלכדות זו יוצרת משוקעות עמוקה של מרבית רשתות הזהות המוסדיות בישראל בתוך הסכסוך, באופן שלא רק מתחזק אותו, אלא אף מנציח אותו ומטרפד כל הזדמנות לפתרון פרגמטי, הוגן ובר קיימא.

הפרדוקס הכפול

כדי להבין את השתזרות הסכסוכים הגדולים יש לחזור לנקודת האפס של הציונות כתנועה לאומית-מודרנית ולשני פרדוקסים גדולים שניצבו לפניה:

פרדוקס "בינוי לאום" בתנאים קיצוניים של רב-זהות: המאפיין הראשי של התנועות הלאומיות המודרניות הוא יכולתן לגבש אוסף של זהויות אתניות, מקומיות, דתיות וגיאוגרפיות שמרכיבות את הטריטוריה הלאומית לכדי זהות לאומית בעלת לכידות פנימית, המסוגלת לתפקד במשותף מול המשימות הלאומיות. הציונות התמודדה עם משימה זו בתנאי קיצון: הזהויות היהודיות היו רחוקות ומבודלות מאוד זו מזו. למעשה, למעט יהדותן, לא היה בינן דבר מן המשותף. ההשכלה, החילון והמודרניות פילגו ובידלו קשות את הזהויות היהודיות האירופיות, ואף הפכו אותן לקונפליקטואליות.

פרדוקס "הבית החד-לאומי" בטריטוריה דו-לאומית ובמרחב גיאופוליטי עוין: החזון המרכזי של הציונות – הקמת "בית לאומי לעם היהודי", כלומר מדינת לאום אתנית (יהודית) – עמד מלכתחילה בסתירה עמוקה לאופיו של האזור שבו ביקשה הציונות לממש את שאיפתה. השטח בין הירדן לים היה מאז ומעולם זירת התנגשות בין שתי תנועות לאומיות לפחות – היהודית והפלסטינית – שהתחרו על אותה טריטוריה, תוך כדי קיום במובלעות מעורבות שהפכו כל ניסיון להפרדה ביניהן לכמעט בלתי אפשרי.

יתרה מכך, רעיון הבית החד-לאומי התפרש לא רק כאיום ישיר על התנועה הלאומית הפלסטינית, אלא גם כפרויקט קולוניאליסטי ועוין, שבעיני שאר המרחב הערבי-מוסלמי נתפס כמעשה השתלטות וכיבוש הפוגע בכלל האזור.

בצומת שבין כ"ט בנובמבר – החלטת האו"ם 181 על סיום המנדט הבריטי והקמת שתי מדינות עצמאיות בארץ, לבין ה' באייר – יום הכרזת העצמאות של מדינת ישראל, נראה כי המפעל הציוני הצליח להתמודד פחות או יותר עם שני הפרדוקסים הגדולים.

הפרדוקס הראשון, בעיית הלכידות בתנאים של רב-זהות, טופל באמצעות הקמת מוסדות לאומיים פדרטיביים שאפשרו לכל הזהויות להשתתף בעיצוב המפעל הציוני, תוך כדי שמירה על אוטונומיה מוסדית. השיטה הפדרטיבית יצרה מסגרת להסכמות פרגמטיות בין הזהויות השונות שאפשרו להן לפעול יחד על מול אתגרי הציונות.

הפרגמטיות שאפיינה את השיטה הפדרטיבית סייעה גם בהתמודדות עם הפרדוקס השני – הקמת מדינה חד-לאומית בטריטוריה דו-לאומית. הציונות קיבלה, אמנם מתוך מחלוקות אך בסופו של דבר בהסכמה, את החלטה 181 של האו"ם – הניסיון האחרון בהיסטוריה למצוא פתרון פרגמטי ולגיטימי לפרדוקס הזה בתמיכת הקהילה הבין-לאומית. פעולה פרגמטית זו של הציונות היא שאפשרה בסופו של דבר את גדול הישגיה – הקמת מדינת ישראל.

מפרדוקס לסכסוך

במהלך שנת 1950, בעיצומם של תהליכי הקמת המדינה, שני הפרדוקסים הפכו לשני סכסוכים כרוניים שהתמסדו עמוק במציאות הישראלית – ועדיין מעצבים את חיינו כיום.

חוק נכסי נפקדים, שקבע כי 750,000 הפלסטינים שיצאו מהשטחים שכבשה מדינת ישראל במלחמת 1948 לא יורשו לשוב אליהם, עיגן את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כמשחק סכום אפס – מאבק טוטלי על כל הקופה, ולא כמחלוקת שניתן לפתור באופן פרגמטי. הסכסוך הפלסטיני הפך למאבק המבוסס על תביעת הפלסטינים להשבת כל האדמות והרכוש שלטענתם נגזלו מהם – תביעה שמעולם לא הייתה על הפרק מבחינת מדינת ישראל, שכן קרקעות ורכוש אלו הפכו לליבה החומרית של המדינה הישראלית.

בו בזמן, **החלטת הררי**, הידועה גם כ**פשרת הררי**, שהתקבלה ב־13 ביוני 1950, קבעה כי הכנסת הראשונה לא תחוקק חוקה כוללת למדינת ישראל, וכי במקום זאת החוקה תיכתב בהדרגה בפרקים נפרדים – חוקי יסוד – שיתאגדו בעתיד לכלל חוקה שלמה.

ב**מגילת העצמאות** נקבע כי הבחירות הראשונות במדינת ישראל יהיו בחירות לאספה מכוננת שתפקידה לגבש חוקה מוסכמת, אשר תשמש בסיס למבנה מוסדות השלטון. אולם פשרת הררי סתמה את הגולל על רעיון החוקה המוסכמת, לאחר שבן-גוריון, ראש מפלגת השלטון, התנגד לקביעת חוקה מחייבת.

פשרת הררי למעשה ביטלה את השיטה הדמוקרטית הפדרטיבית שאפיינה את המפעל הציוני, ובכך גרמה לאובדן הנכס המרכזי של הציונות – הפרגמטיזם. במקומה היא מיסדה שיטה דמוקרטית שונה לחלוטין: דמוקרטיית הכרעה, המבוססת על כללי תחרות להשגת שלטון מוחלט לפי עקרון הרוב הקובע. לפיכך, היחסים בין הזהויות הפוליטיות הפכו ליחסי תחרות על השלטון במשחק סכום אפס. מאותו רגע חדלה המערכת הפוליטית להיות מנגנון מעשי לפתרון בעיות לאומיות והפכה לזירת עימות כוחני ובלתי פוסק בין הזהויות היהודיות.

מאז ועד היום, המציאות שבה אנו חיות וחיים מתקיימת בתוך שתי מסגרות סכסוך כרוניות – הסכסוך הפוליטי היהודי-יהודי והסכסוך הצבאי היהודי-ערבי. סכסוכים אלה לא רק עיצבו את ההיסטוריה החברתית והמדינית של מדינת ישראל ואת קורותיה, אלא גם ממשיכים לאיים על עתידה וציבותה. עם זאת, אין מדובר בשני עימותים נפרדים המובחנים זה מזה, אלא בסכסוכים שלובים ומצטלבים, אשר תמיד השפיעו זה על זה, ליבו והסלימו זה את זה, עד למבוי הסתום הדיסטופי שבו המפעל הציוני נמצא כיום.

כפי שאראה בהמשך, ההזנה ההדדית בין הסכסוכים נבעה מכך ששתי מערכות מוסדיות מרכזיות במדינה – המערכת הפוליטית והמערכת הצבאית – תרגמו את המתחים והקונפליקטים בין הזהויות היהודיות הראשיות לפרקטיקות פוליטיות וצבאיות אשר תחזקו את הסכסוך. שתי המערכות המוסדיות הללו שיקעו ועירבו (engaged) את מרבית הזהויות היהודיות בסכסוך, באופן שמנע היווצרות של מרחב מוסדי שבו פועלים שחקנים מחויבים לפתרון פרגמטי. במקום זאת, שימור ותחזוקה של הקונפליקט היהודי-ערבי הפכו למנגנון המרכזי שמארגן את החברה הישראלית. בשני החלקים הבאים נראה כיצד קרה הדבר.

משוקעות מסוג I: הפוליטיקה של הסכסוך

הסכסוך היהודי-ערבי תחזק את הסכסוך הפוליטי היהודי-יהודי, וזה תחזק ואף הנציח את הסכסוך היהודי-ערבי. בפשטות, העמדות, הנרטיבים והפוזיציות של הזהויות היהודיות בנוגע לסכסוך היהודי-ערבי הפכו לדלק שהניע את הסכסוך היהודי-יהודי. זה בא לידי ביטוי בכך שהזהויות הפוליטיות היהודיות הראשיות הגדירו את עצמן, את הזהות שלהן, ואת הגבולות והניגוד בינן

לבין זהויות אחרות באמצעות נרטיבים וטקסטים המסמנים את היחס שלהם לסכסוך ולערבים. ובמילים פשוטות עוד יותר: הסכסוך היהודי-יהודי הפך להיות סכסוך על הסכסוך היהודי-ערבי. עובדה זו באה לידי ביטוי בצורות שונות ובעידנים פוליטיים שונים:¹

בתקופת ההגמוניה הדיכוי (תקופת הקמת המדינה ועד המהפך בסוף שנות ה-70 של המאה ה-20), הסכסוך שימש כבסיס להצדקת הסדר החברתי הדכאני שעיצבה תנועת הפועלים בעלת הרוב המכריע, ובפרט את הדיכוי המסיבי והעמוק של יוצאי ארצות ערב. ההיגיון הקיומי לכאורה של הסכסוך היה הכלי המרכזי שבאמצעותו פעלה הציונות לעקור את יהודי ארצות ערב מקהילותיהם המקוריות, למוטט את הרשתות המוסדיות שלהם, ולפצל אותם כאוכלוסייה מדרגה שנייה בתוך רשתות הזהות האשכנזיות השונות. בה בעת, הם היו אובייקט פאסיבי ובלתי מעורב ל"תוכניות קליטה" שתכליתן העיקרית הייתה לא ביטחונם, רווחתם ושגשוגם במדינה הקולטת, אלא חיזוק ההגנה על גבולות המדינה מפני הפלסטינים השואפים לשוב לאדמתם.²

בתקופת הקיטוב הגדול בין הזהויות, שהחלה עם הצטרפותם של יוצאי ארצות ערב לזהויות המיעוט האשכנזיות בסוף שנות ה-70, ועם הפיכתם לכוח פוליטי מכריע המאזן את ההגמוניה הפועלית-מדינתית שדיכאה אותם, התעצבה הפוליטיקה הישראלית סביב ציר הסכסוך היהודי-פלסטיני. בתקופה זו, הנרטיב הפוליטי המגייס נשען במלואו על היחס לפלסטינים ועל אופן ניהול הסכסוך. למעשה, שני הגושים המקוטבים הגדירו עצמם כ"מחנה השלום" ו"מחנה הלאומי" לפי נרטיבים אלה. עמדות בסוגיה זו הפכו לדגל המרכזי של כל אחד מהמחנות הפוליטיים, לבסיס לגיוס מצביעים, ולמנוף העיקרי של התחרות הפוליטית בין הזהויות על השלטון. דינמיקה זו חסמה כל אפשרות לדיון פרגמטי וענייני בפתרון הסכסוך, שכן ברגע שהפתרון הופך לדגל זהות של צד אחד, ואי-פתרון הופך להיות מפעל זהות של הצד האחר, לא ניתן לעולם להגיע להסכמה הפרגמטית הנחוצה כדי להניח אפילו תשתית לפתרון הוגן ומעשי של הסכסוך. הדיון בשלום ומלחמה, בכיבוש וריבונות, הפך להיות שיעור חברה ילדתי ומעייף, אשר בו כל זהות משתמשת בטקסטים על אודות הסכסוך כדי לסמן את זהותה, ותו לא.

בתקופת ההיפר-פוליטיקה, לאחר האינתיפדה השנייה, עם היעלמותו הפלאית של "מחנה השלום" והפיכת הזהות שנשאה אותו לזהות שאין לה שם, הדיון בפתרון לסכסוך ירד מסדר היום של מאבקי הזהות. יחד איתו נעלמו גם הפלסטינים שהפכו לאויב מופשט ונצחי. כל אזכור של אפשרות לפתרון הוגן ומעשי נעשתה טאבו ומכשיר להאשמת הזהות האחרת בבגידה ובשיתוף פעולה עם האויב.

כך ההיסטוריה הפוליטית המסוכסכת של הזהויות היהודיות הנציחה וקיבעה את הסכסוך היהודי-ערבי כעובדה וכמציאות בלתי נמנעת. הזהויות היהודיות סימנו את עצמן ואת התנגדותן לזהויות האחרות באמצעות עמדות בנוגע לסכסוך. מחיר המנגנון הזה היה שיתוק מוחלט של המערכת הפוליטית בכל הנוגע לדיון מעשי על הסכסוך ועל פתרונותיו. לא רק שלא היה דיון כזה – לא הייתה אפילו שפה שמאפשרת אותו. מרבית הישראלים אינם יודעים דבר וחצי דבר עובדתי על אודות הסכסוך וקורותיו. השיח הציבורי בישראל על הסכסוך היהודי-ערבי הוא ילדתי ובנאלי, ומשרת את הסכסוך הפנים-יהודי יותר משהוא עוסק מעשית בסכסוך עצמו.

משוקעות מסוג II: הפעלת האלימות המאורגנת

סכסוך הזהויות היהודיות הניח רובד נוסף של מעורבות עמוקה ומעשית שלהן בסכסוך היהודי-ערבי. הסכסוך הפנימי בין הזהויות לא רק הגדיר את השייכות הזהותית, אלא גם הביא לשעבוד כלל הזהויות לפרקטיקות של האלימות המאורגנת – כלומר בפרקטיקות הצבאיות – ואף מעבר לכך, במשטרי ההצדקה שלהן.

בניגוד להבטחות הגלומות במודל "צבא העם", שלפיהן הצבא הוא מרחב למפגש שוויוני בין כל הזהויות בחברה הישראלית, הרי שמראשית דרכו מצא הצבא פתרון לבעיית המפגש המתוח בין

הזהויות היהודיות המבודלות באמצעות חלוקת עבודה אתנו-צבאית. כך נוצרו רשתות מוסדיות צבאיות מבודלות על בסיס זהויות אתניות.

משטר הזהויות הראשון בצה"ל התגבש סביב **משטר הקב"א**³ – מערכת המיון הראשונית שעל בסיסה נערכה חלוקה אתנו-צבאית ברורה לשני פלחי תפקידים מובחנים והיררכיים. מצד אחד, **הצבא ההרואי** – מערך תפקידים ויחידות אשר שיקפו התנדבות, תרומה, לחימה, גבריות – שנתפס כחוד החנית של העשייה הצבאית והוקצה בעיקר לבני הזהות הפועלית ולמעמד הבינוני האשכנזי. מצד אחר, **צבא החובה** – מערך תפקידים נמוכי סטטוס, שחוקים ונטולי הילה הרואית, שהתבסס על גיוס חובה וכפייה, ושיועד בעיקר ליהודים יוצאי ארצות ערב.

החל מתקופת הקיטוב הגדול, וביתר שאת משנות ה-90, ניהל הצבא את המתחים הקיצוניים בין הזהויות החברתיות והתגונן מפני גלישת סכסוך הזהויות לתוכו באמצעות יצירת רשתות מוסדיות פנים-צבאיות נפרדות לכל זהות.⁴ כל רשת אתנו-צבאית כזו לא רק סיפקה מרחב השתייכות צבאי מובחן ההולם את הקודים של הזהות ומתרגם אותם לפרקטיקה צבאית, אלא גם שימשה מסלול למוביליות בתוך הזהות עצמה. כך, הצבא הכיל את המתחים בין הזהויות באמצעות ארכיטקטורת כוח אדם של **הפרד ומשול**: כל זהות משתלבת במסגרת שמתאימה לה – לשפה שלה, לקודים שלה ולמסלול הקידום הפנימי שלה – אך בסופו של דבר, כולן מחוברות יחד ברשת תפקודית אחת, שמטרתה המרכזית הפעלת אלימות מאורגנת כלפי ערבים.

אפשר לתאר היווצרות של כמה רשתות זהות אתנו-צבאיות בצבא:

- **צבא השיטור הקינטי**: רשתות מוסדיות צבאיות העוסקות בתחזוקת הכיבוש פנים אל פנים – מג"ב, חטיבות הבט"ש והגנת הגבולות, מיליציות מתנחלים, מנהל אזרחי ועוד. הרשתות השונות המרכיבות את צבא השיטור הקינטי כוללות את זהות הימין – מזרחי מאמין (ימ"מ) שבעבר כונו גם צווארון כחול,⁵ וכן יחידות מתנחלים סמי-צבאיות, ויחידות מעורבות מגדרית המשמשות בית לזהות הפמיניסטית-מילטריסטית אשר רואה בשירות ביחידות הגנת הגבולות את פסגת הישגיה.
- **צבא השיטור הקיברנטי**: רשת מוסדית-צבאית העוסקת בכיבוש מרחוק בעזרת מעקב חודרני באמצעי טכנולוגיה גבוהה. רשת זו מאוישת ברובה בצעירים ובצעירות מהמעמד הבינוני-חילוני-ליברלי-משכיל, או בכינויה – הזהות שאין לה שם.⁶
- **צבא ההתקפה השילובי**: רשת משולבת הכוללת את "מערך החוד", החטיבות והיחידות המיוחדות, חיל האוויר, וכן יחידות מעקב, נישור ותקיפה מרחוק של אגף המודיעין בצה"ל, השב"כ והמוסד. כל אלה מחוברים ברשת קטלנית מבוססת בינה מלאכותית (AI), המחברת פונקציונלית בין האליטות של הרשת המתנחלית, הימ"מ והזהות שאין לה שם, ומשמשת נקודת מעבר הכרחית במוביליות הפנים-זהותית שלהן.
- **צבא שימור גיוס החובה**: צבא שקולט ומעסיק את עודפי כוח האדם משלוש הרשתות, ואשר עיקר ייעודו הוא שמירה על הלגיטימיות של מודל גיוס החובה. משוקעות בתוכו זהויות שוליים דרך פרויקטים סימבוליים של שילוב בצבא – חרדים, זהות ימ"מ, עולים חדשים, ערבים, אתיופים, בעלי מוגבלויות ונשים מזהויות מוחלשות.

אם כן, צה"ל מרחיק את סכסוכי הזהות משורותיו באמצעות פרקטיקה של הפרד-שלב. הוא מאפשר רשתות מוסדיות פנימיות שהן חלק ממסלול המוביליות של הזהויות, אשר אף מתנהלות ומוצדקות באמצעות קודים אתנו-צבאיים של הזהות – כלומר הפרקטיקות הצבאיות הננקטות בתוך אותה רשת זהות צבאית מקודדות בשפות של הזהויות עצמן. כך למשל, אלאור אזריה פועל ומצדיק את מעשיו כנקמה באויבי ישראל; צעירות חילוניות-ליברליות פועלות צבאית בתחזוקת הכיבוש ומצדיקות את מעשיהן בקודים פמיניסטיים של ה"אישה הראשונה", "פורצת הדרך", "מראה שנשים יכולות"; טייסים וטייסות ואנשי הטכנולוגיה – כל אלו מדברים על

מעשי ההרג ההמוניים שביצעו בשפה של סטארט־אפ טכנולוגי, ומפקדי וקציני יחידות החוד מאפשרים ענידת תגי משיח, תפילות המוניות ושימוש בסמלי נקמה דתיים כחלק מהתוכנית המבצעית שלהם.⁷

כך מתחזק הסכסוך באמצעות שיקוע ומעורבות המונית של הזהויות הראשיות בישראל בפרקטיקות של אלימות מאורגנת – כל זהות לפי דרכה ולשונה מקודדת, מכחישה ומצדיקה את הפעלת האלימות בשפות הקוד שלה, ויותר מכך, היא מלאת מוטיבציה להשתתף כדי לזכות במוביליות ויוקרה ברשתות המוסדיות של הזהות. מערכת משוקעת זו מאפשרת בסופו של דבר לכל הזהויות להשתתף בשמחה ובששון בתחזוקת הסכסוך. כל השפות מקודדות את הצד האחר כאויב בלבד, ואת הפרקטיקה הצבאית כבלתי נמנעת.

על קרח דק

התלכדות הסכסוכים באה אפוא לידי ביטוי במצב הנוכחי שבו כל הזהויות היהודיות העכשוויות משוקעות עמוק בשתי מגה־רשתות מוסדיות השלובות זו בזו – המערכת הפוליטית והמערכת הצבאית – שתי מערכות המושקות מאוד בתחזוקת הסכסוך. אלה כמובן אינן הרשתות המוסדיות היחידות המשוקעות בסכסוך מהצד הציוני, שלא להזכיר שחקנים בין־לאומיים, וכמובן רשתות מוסדיות רבות מהצד הערבי של הסכסוך. במונחי מטפורת הפצע הפתוח – אנחנו נמצאים במצב של פצע מזוהם מאוד, שורץ אורגניזמים מזהמים המתחזקים ומקיימים אותו, ואף מחריפים את מצבו.

שני הסכסוכים השזורים זה בזה מבטאים כישלון היסטורי ועקבי של המפעל הציוני בהתמודדות עם אתגרי היסוד שלו – לכידות לאומית בתנאים של ריבוי זהויות נבדלות, וכן קיום לאומיות יהודית בטריטוריה בלקנית, דו־לאומית, עוינת. המצב הדיסטופי שהמפעל הציוני נקלע אליו החל מבחירות נובמבר 2022. שורת האירועים הקטסטרופליים והבלתי נתפסים שחווינו מאז, הם ביטוי מפחיד לכישלונות היסטוריים אלו. גרוע מכך, אם ימשיכו שני הסכסוכים להסלים, שניהם ביחד וכל אחד לחוד, קשה לראות אופק ועתיד למדינת ישראל, והמפעל הציוני יסיים את דרכו – דרך התפרקות פנימית של הקולקטיב הלאומי היהודי, או דרך "נכבה הפוכה" שיבצעו הפלסטינים בנו. בשני מוקדי הסכסוך הללו יחסי הכוחות אינם לטובת מדינת ישראל. השנתיים האחרונות הוכיחו כי הריבונות היהודית תלויה לחלוטין במשענת הקנה הרצון של הכוח הצבאי האמריקאי ובגיבוי שלו. ככל שאלה מאבדים מציבותם, גוברת הסכנה הקיומית, עד שתתממש.

מנגד, למרות המשוקעות הכבדה של שחקנים מוסדיים רבים מכל עבריו של הפצע הפעור בין הציונים לבין הפלסטינים, הרי דווקא טבעה הדינמי והמשתנה של מערכת זו יכול לפתוח צוהר לאופטימיות ולתקווה שקיימת אפשרות מעשית להגיע לפתרון הוגן, פרגמטי ובטוח לכל הצדדים.

העובדה היא כי על השולחן מונח רפרטואר רחב מאוד של פתרונות אפשריים ומעשיים לסכסוך, מיזמת השלום הערבית 2002 ועד עסקת המאה של טראמפ ב־2020. גם בחברה האזרחית קיים טווח רחב של פתרונות, החל מפתרונות של שתי מדינות, דרך קונפדרציה ישראלית־פלסטינית, ועד רעיונות חדשים הפותחים מחדש את ההגדרה הצרה והדוגמטית של הלאומיות החד־אתנית ומאפשרים גמישות פרגמטית בתוכה.

התקווה היא כי בעתיד ייווצר מערך שחקנים מוסדיים חדש משני הצדדים ובזירה הבין־לאומית, אשר יהיה משוקע בפתרונות כאלה, והוא יהיה רחב וחזק דיו כדי לכפות את דרכו על המערכת האזורית כולה. זה יקרה רק בשלושה תנאים:

1. שינוי יסודי ומהותי במבנה המערכת הפוליטית הישראלית ומעבר ממשטר דמוקרטי הבנוי על סכסוך בין הזהויות, כזה המשמר את הסכסוך היהודי־ערבי, למשטר דמוקרטי פדרטיבי הבנוי על עקרונות של הסכמה פרגמטית – כפי שהיה בתקופת היישוב.

2. שינוי יסודי ומהותי בדוקטרינת הביטחון הישראלית, ומעבר מהתמקדות בצבא התקפי הפועל מעבר לגבולות המדינה, לצבא הגנתי. צבא כזה יספק הגנה וביטחון בסיסיים ויסודיים לאזרחי ישראל מפני תחושת האיום הקיומית מ"נכבה הפוכה", כלומר פלישה אזרחית חמושה מתוך המובלעות הפלסטיניות בין הירדן לים.
3. כניסה של שחקן בין-לאומי חזק שמעוניין ומשוקע בפתרון הוגן ובטוח לסכסוך, ויכול להפעיל את כוחו כדי לכפות אותו על הצדדים.

ועד אז, שיהיה לכולנו בהצלחה.

הערות

- 1 לסקירה מקיפה ראו לרר, ז. (2025). **בחזרה לכ"ט בנובמבר**. הוצאת הממטרה. פרק 2.
- 2 למשל תוכניות ההתיישבות בספר ובעיירות הפיתוח; השימוש במנגנון הקב"א אשר ריבד את הצבא מצידוקים פסאודו-ביטחוניים ואשר נתן לגיטימציה לגיוס החובה ההמוני של יוצאי ארצות ערב, שהיה בסיס לעדיפות הצבאית של ישראל; ההסללה לחינוך המקצועי אשר בחלקה נשענה על צורכי מגזר הצווארון הכחול הצבאי.
- 3 ראו: לרר, ז. (2021). **הקוד האתני**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- 4 התהליך מתואר היטב בספריו של יגיל לוי, ובעיקר באחרון: לוי, י. (2023). **יורים ולא בוכים: המיליטריזציה החדשה של ישראל בשנות האלפיים**. למדא – האוניברסיטה הפתוחה. עליו אני מסתמך בהמשך הדברים.
- 5 ראו: ששון-לוי, א. (2006). **זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי**. ירושלים ותל אביב: הוצאת מאגנס ואוניברסיטת תל אביב.
- 6 זוהי הזהות שהגנאלוגיה שלה עוברת בתנועת הפועלים, הממסד המדינתי, מחנה השלום, והפכה במהלך שנות האלפיים לזהות שמזוהה פוליטית כמרכז-שמאל. הזהות משוקעת ושולטת במרחבים המוסדיים עתירי ההשכלה בשוק העבודה, מייצגת את עצמה (לאחרונה) כחילונית-ליברלית-דמוקרטית, וכוללת מלבד צאצאי הזהות הפועלית והליברלית-עירונית-אשכנזית, גם גוני משנה אתניים של יוצאי ארצות ערב, דתיים-לאומיים, יוצאי ברית המועצות דור 1.5, ואף רביזיוניסטים.
- 7 ראו נייר עמדה בנושא: לוי, י., ולרר, ז. (2025). "חוות דעת ציבורית: מאבקי זהות מתחפשים לבעיית משמעת". האוניברסיטה הפתוחה: מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא.

המאבקים הפנים-צבאיים על זהות הצבא

יגיל לוי

בעשרים השנים האחרונות נעשה הצבא לזירת מאבקים פנימיים על זהותו, לראשונה משנות ה-50 של המאה ה-20. תהליך זה מתרחש בשל הצטברות של כמה תנאים.

בהשפעת תהליכים חברתיים החיצוניים לצבא, ובמרכזם הפיכת החברה ל"חברת שוק" המעמידה במרכז את הכמיהה לנורמליות ולא להקרבה צבאית, מתחולל בצבא שינוי בהרכב החברתי. המעמד הבינוני-חילוני – חוט השדרה ההיסטורי של הצבא – מקטין את חשיפתו לתפקידי לחימה מסכני חיים ומאפשר מוביליות בתוך הצבא לקבוצות שקודם לכן מוקמו בשוליו, ובהן מזרחים ממעמד הביניים ומטה, קבוצות מהגרות, דרוזים, נשים ובעיקר דתיים.

בבד בבד, הפיכת השירות לבררני באופן גלוי מעניקה לקבוצות אלה כוח לתבוע מהמדינה הגנת יתר והשפעת יתר שתעצב את הצבא בצלמם, לעומת קבוצות שאינן משרתות או שתרומתן מצטיירת בעיני הקבוצות התובעות כפחותה. אפקט הבררנות מתעצם עקב נראות ההסללה האתנו-מעמדית הפנים-צבאית: נוכחות יתר של הקבוצות המבוססות במסלולים הטכנולוגיים העיקריים המשיאים תועלת בשוק העבודה, למול נוכחות מוגברת של קבוצות מחוץ למעגל המעמד הבינוני-חילוני הגברי במקצועות הלחימה, בעיקר של "הצווארון הכחול".

אי-שוויון צבאי מעורר מתחים. הם מועצמים עוד יותר עקב זליגה של פוליטיקת הזהויות מהחברה לצבא. זליגה זו מועצמת לא רק מהתגברותה של תרבות פוליטית זו בחברה מאז שנות ה-90 של המאה ה-20, אלא גם משום שהצבא זנח את מודל כור ההיתוך ואימץ "ניהול שונות" המכיר בזהויות חברתיות נפרדות, ובכך מאפשר גיבוש זהויות חדשות בתוך הצבא (דוגמת דתיות).

התוצאה היא התפתחות מאבקים על עיצוב זהותו של הצבא. נמשיג מאבקי זהות: אין אלו מאבקים על סמכות פורמלית. מדובר בהתמודדות על זהות הצבא, על מערכת הערכים והסמלים שלו ועל השאלה מי יכולה להצטייר בחברה כאליטה צבאית ומי לא. המאבק מתחולל בין קבוצות בתוך הצבא שמתווכות באמצעות רשתות חברתיות ואף קבוצות מאורגנות מחוץ לצבא. המאבק מתבטא בהתנהגות של המשרתים והמשרתות בצבא ובהשקפותיהם. מאבק על זהות נבדל מקונפליקט פוליטי על התנהלות הצבא, דוגמת זה שהתנהל לאחר מלחמת לבנון הראשונה, בכך שהוא עוסק בזהות הצבא ולא במשימותיו, והחיילים עצמם נוטלים בו חלק.

המאבק החרד"לי על זהות הצבא

המופע הראשון של מאבקים אלה היה הקול החרד"לי המאורגן. בעקבות ההתנתקות בשנת 2005, התפתחה קריאת תיגר מצד הקבוצה החרד"לית, שנמנים עימה אחוזים ספורים מקרב האוכלוסייה היהודית, אשר מצדדת בהחמרה הלכתית לצד טענה בלתי מתפשרת לבעלות יהודית על שטחי הגדה המערבית. מאז האינתיפדה הראשונה הגבירה קבוצה זו את נוכחותה בשדרה הלוחמת של הצבא. שילוב הדתיים בצבא נעשה בדרך כלל בתיווך רשת מסועפת של מוסדות שעיצבו מסלולי שירות ייחודיים של ישיבות הסדר, ישיבות גבוהות ומכינות קדם-צבאיות דתיות. הראשונה בהן, "מכינת בני דוד" בעלי, הוקמה בשנת 1988 והייתה לקטר הצמיחה של נוכחות חובשי הכיפה בצבא, שחלקם גם ממשיכים לתפקידי קצונה. כמחצית מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי מתגייסים לצבא באמצעות רשת זו, שמחברת גם את אלה שאינם חרד"לים. את הגיוס המאורגן, שחלק ניכר מריכוזו ביחידות החי"ר והשריון, מתרגמים ראשי המוסדות לכוח מיקוח, והם נושאים ונותנים עם הצבא על עיצוב מסלולי השירות של בוגריהם, על סביבת השירות באשר לנוכחות נשים, ואפילו על אופי המשימה.

בעקבות ההתנתקות חלה תפנית בגישתם של ראשי המוסדות, מהתגוננות מפני האפקט המחלן של הצבא שעמדה ביסוד רעיון ההקמה של המכינות, **ליומרה לעיצוב מחדש של תרבות הצבא.** יומרה זו נבעה משילוב של צבירת מסה קריטית של חובשי כיפה ביחידות הקרביות עם אפקט ההתנתקות, שילוב שאיים על מפעל ההתנחלויות. איום זה הועצם לאור כוונת ראש הממשלה אריאל שרון ליזום תוכנית "התכנסות" שתכלול פינוי התנחלויות בגדה המערבית ופינוי מאחזים בלתי חוקיים. השבר הוחרף אף יותר בשל תחושת הכישלון של המגזר הדתי למנף את נוכחות תלמידיו בצבא כדי לסכל את פינוי ההתנחלויות ובשל שיעור הסרבנות הנמוך שנרשם בפועל.

את הביטוי הרהוט ביותר של החזון החרד"לי לעיצובו מחדש של הצבא סיפק הרב יגאל לוינשטיין, ממיסדי המכינה בעלי, בנאום מתוקשר ביולי 2016. לפי חזון זה, על הצבא לחתור למימוש הניצחון כערך מרכזי אשר אינו כפוף לערכי מוסר אחרים, המקודמים בעיקר בידי ארגוני זכויות אדם והמערכת המשפטית. שני האחרונים נתפסו בעיני לוינשטיין כמי שקושרים את ידיו של הצבא ואף כמי שמפקירים את הלוחמים. בנאומו הוא למעשה קעקע את הקטגוריה של חפים מפשע בהתייחסו לצד הפלסטיני, וביקר בחריפות את הפרקליטות הצבאית בטענה שהיא מגינה על הפלסטינים, ובכך מסכנת חיי חיילים. לוינשטיין ראה בזאת לא פחות מאשר "דה-לגיטימציה של הלחימה". הוא הזכיר את מבצע צוק איתן שהתנהל שנתיים קודם לכן, שבו נהרגו חיילים רבים יחסית ואשר עורר מחדש את הדילמה שהעצימה גם פרשת אלאור אזריה שהתפוצצה חודשים ספורים קודם לכן: המתח בין השמירה על כללי המשפט הבינ-לאומי המגינים על חסינותם של אזרחי אויב, ובין השמירה על חייהם של החיילים, הנדרשים לעתים להסתכן כדי לכבד חסינות זו. לוינשטיין גם ביקר את חיל החינוך, בטענה שחלקים מפעילותו עודדו דיון בדילמות ערכיות. שוויון מגדרי ושילוב להט"בים נתפסו כשיקולים זרים הפוגעים בחוסנו של הצבא. מובן שמעל לכל הרטוריקה הזו ריחפה מחויבות הצבא לפיתוח מפעל ההתנחלויות. סדר יום זה השתקף גם בפרשת אזריה.

התקוממות לוחמי הצווארון הכחול

בעוד הקול החרד"לי מחדד את מסריו הביקורתיים, התעוררה התקוממות בקרב לוחמי הצווארון הכחול. הכוונה בעיקר לחיילים שלהם זהות ימנית-מזרחית-מסורתית, המשרתים בתפקידי שיטור בגדה המערבית וברצועת עזה. הביטוי המכונן שלה היה פרשת אזריה. החלטת הצבא להעמיד את אזריה לדין והרשעתו בהריגה עוררו גל מחאה חסר תקדים נגד הצבא, לצד ביטויי תמיכה בחייל, שטען שפעל מתוך הגנה עצמית.

ברשתות שתמכו באזריה ניכרה בולטות של מזרחים, שביטאו תחושת אפליה על רקע אתני. במחאה זו ניתן לראות דפוס המאפיין מחאה של מזרחים מסורתיים, שגישתם נטועה בעולם

משמעות המעניק בכורה לסולידריות מקומית על פני פוליטיקה אוניברסלית, שבמקרה זה מביעה לכאורה סולידריות עם האויב הזוכה להגנה במחיר פגיעה בחייל צה"ל. לתמיכה באזריה היה גם ממד מעמדי של "פועלים שחורים" שנבגדו בידי הצבא. תחושה זו בלטה במיוחד מול הגינוי של אזריה בעיקר בקרב קבוצות אשכנזיות-חילוניות, והיו בהן כאלו שאף רמזו להקשר האתני של מעשה אזריה ותומכיו. המרכז-שמאל, שבו בולטת נוכחות אתנו-מעמדית זו, הגן על הצבא, אם בשם השמירה על ערכי "טוהר הנשק", לשיטתו, ואם בשם השמירה על התנהלות הצבא על פי חוק, תוך שבשיח בלטה סטריאוטיפיזציה של מזרחים כאלימים.

אפשר להבחין בשתי תמות הנוגעות למאבק זהות בשיח של תומכי אזריה. האחת היא שיח הקורא תיגר על שלוש ישויות: מערכת המשפט הצבאית וערכיה, מאחר שלא העניקה משפט צדק לאזריה ולא ייצגה לכאורה את רוח העם; על המערכת הצבאית והקצונה שלה שהפקירה אותו; ועל מתנגדי אזריה, לרבות מפקדיו, שנתפסו כמשתפי פעולה עם הטרור הפלסטיני בעצם העמדת אזריה לדין. היה זה שיח החיילים "הפשוטים" התופסים עצמם כמייצגי העם, אך מתלכדים כנגד קבוצות כוח המתנכלות להם. לוינשטיין רמז לכך בנאומו הראשון חודשים ספורים לאחר פרוץ הפרשה.

התמה השנייה, כפי שעולה מניתוח השיח ברשתות החברתיות, היא גאווה בהפעלת אלימות ללא צורך לספק לה הצדקות כבעבר, לרבות העצמתו של שיח הנקמה בפלסטינים (אזריה נימק את מעשיו גם בנקמה). הפיכתו של אזריה לדמות תקשורתית בולטת, עד כדי הצגתו כגיבור שעשה את המוטל עליו, ביטאה את התפנית.

מחאת המילואים נגד ההפיכה המשטרית

המאבק מימין יצר תפנית נגד מהמרכז-שמאל של המעמד הבינוני-חילוני, אשר באה לידי ביטוי במחאת אנשי ונשות המילואים נגד ההפיכה המשטרית ב-2023. הייתה זו מחאה של חיילי מילואים מבוססי מעמד בינוני-חילוני, שנשענה בעיקר על יוצאי חיל האוויר, היחידות המיוחדות והמערכים הטכנולוגיים, שבהם עדיין ניכרת נוכחות גבוהה של בני מעמד זה. מרבית המוחים איימו לבטל את שירותם ההתנדבותי או להשעותו אם תתממש ההפיכה, וחלקם כבר החלו להיעדר מאימונים.

מחאה זו הייתה תקדימית כי בשונה ממחאות עבר של אנשי מילואים, המוחים לא התנגדו למשימה הצבאית אלא לשינוי משטרי. חשוב מכך, הם מסגרו את המחאה כחווה שהופר בינם לבין המדינה, ולא כעניין אידיאולוגי. לטענה על הפרת החוזה היו כמה מרכיבים, ואחד מהם נגע במישרין למאבק על זהות הצבא. טענת ההפרה התמקדה לא רק בתהליך הדמוקרטי של עיצוב משימות הצבא, אלא גם בחוקיותם. בעצם, ביקשו המוחים לנטרל את אפקט אזריה על הצבא, אפקט שהחמיר עם כינון ממשלת הימין ב-2023. כלומר הם ביקשו להבטיח צבא הפועל כחוק ולא כמיליציה החשופה להשפעות חיצוניות. זאת, מתוך חשש שההפיכה תפגע בביקורת החוקי על הצבא וכך גם תחשוף את אנשי המילואים לסכנת תביעה בערכאות בין-לאומיות. הם הגנו על מערכת הקודים הצבאית המשקפת את זהותם, מערכת המאפשרת להם לדמיין את עצמם פועלים במסגרת סדר סמלי של צבא מוסרי.

תגובת הנגד של החרד"לים ולוחמי הצווארון הכחול במלחמת עזה

בעוד מחאת המילואים מנסה להתמודד עם השפעתו של המגזר החרד"לי ושל לוחמי הצווארון הכחול על הצבא, פריצתה של מלחמת עזה בשבעה באוקטובר 2023 העניקה לקבוצה החרד"לית הזדמנות להצדיק את ביקורתה – לא רק כלפי הכישלון המדיני המתמשך מאז הסכמי אוסלו וההתנתקות, אלא גם כלפי הכישלון הצבאי. לטענתה, הנושאים באחריות לכישלון הוא הפיקוד החילוני והצבא שהאליטות החילוניות החלישו, בפרט לאור זאת שהצטייר שהצבא הכיל את האיומים של השעיית ההתנדבות מצד הטייסים.

על רקע זה התפתחו מופעי לעומתיות חרד"ליים חדשים. הבולט בהם היה קידום שיח הנקמה שהיה עד אז בשולי התרבות הפוליטית וגם הצבאית. הוא לווה בחתירה לניצחון מוחלט, ללא כוונה להסוות אלימות שהופעלה נגד העזתים או להתבייש בה. בתוך כך חולל השיח החרד"לי דה-הומניזציה של העזתים, עד כדי מחיקת הקטגוריה של חפים מפשע בעזה.

ביטוי מרכזי אחר ניכר בהתחדשות תנועת השיבה לגוש קטיף, לרבות קביעת מזוזות בבתים עזתיים שנתפסו בידי חיילים. למעשה היו אלה הלוחמים החרד"לים שהבליטו לראשונה את הקריאה לשוב לגוש קטיף, בהפגנים במדים מתוך שטחים שנכבשו ושמהם פונו התנחלויות. תצלומים וסרטונים של חיילים פתחו את כנס השיבה לגוש שארגנה בינואר 2024 קואליציית כוחות פוליטית.

קולות אלו, שייצגו גל משיחי, לא רק שיקפו את האידיאולוגיה של הקבוצה החרד"לית. הרטוריקה הדתית היא גם הדרך של הקבוצה להבליט את המענה הייחודי שרק היא, לשיטתה, יכולה לתת למדינה בעת המשבר הצבאי-מדיני שאליו נקלעה ולהציע חלופה למיליטריזם החילוני. זו גם דרכה לסמן, שוב, קבוצות אחרות כמחלישות את הצבא. לכן, משהצטבר מספר גדול של חללים מקרב הקבוצות הדתיות, בעיקר המתנחלים, דוברים דתיים תיעדו את המספרים והבליטו את ייצוג היתר של קבוצתם במפת החללים. גאווה זו הונגדה לתחושת הקיפוח החרד"לית על מניעת קידומם של קצינים חרד"לים, האליטה העתידית של הצבא, רק משום שהם "בעלי השקפת עולם של הכרעה, לא של הכלה", כטענת הרב לוינשטיין, תוך כדי מינוף אי-קידומו של עופר וינטר, בוגר המכינה בעלי, לדרגת אלוף.

ביטוי רהוט לסדר היום החרד"לי בעיצוב הצבא ובערעור על ערכיו החילוניים במובנם הרחב הציג גם תא"ל ברק חירם, בנאום שנשא באוגוסט 2024, עם סיום תפקידו כמפקד אוגדה שלחמה בעזה. בנאומו תקף חירם את החברה הליברלית והתווה לא רק את דמותה הרצויה של החברה בעיניו, אלא אף יותר מכך – את דמותו של הצבא. לדבריו, זהו צבא שבמרכזו הקרבה שאינה נדרשת לשם חזרה לנורמליות של חברה המעמידה במרכז את רווחת הפרט, אלא כדי לממש את "הערכים והאמונות העתיקים, אלו המאחדים את כולנו והופכים אותנו לעם הנצח". יתר על כן, בהנגידו את "עמידתנו האיתנה" במלחמה מול התרבות החילונית, רמז חירם לתפיסה החרד"לית שהתעצמה במלחמה, ולפיה בזכות המלחמה "מתפרצת ומופיעה המהות הפנימית שלנו כעם", כאמירת הרב סדן.

קריאת התיגר החרד"לית הייתה אפוא, שוב, בעלת אופי מאורגן – התנהלותם של הלוחמים זכתה לתמיכה ואף לפרשנות מחדשת מצד הרשת המוסדית, המורכבת משחקנים פוליטיים והלכתיים. קריאה זו התריסה נגד ההנהגה הפוליטית, סמכות הפיקוד הצבאי ומערכת הקודים הצבאית, ובכך החדירה את הפוליטיקה אל תוך הצבא. היא ביטאה חרפה בטון החרד"לי, לא רק בתוכן – אשר הציב אתגר חריף יותר מבעבר לערכי הצבא ולמפקדיו – אלא גם בכך שהפעם נשאוהו חיילים ומפקדים במדים, ולא רק רבנים המשמשים להם לפה. זאת, תוך כדי שימוש תקדימי ברשתות החברתיות.

קריאת התיגר החרד"לית העניקה תמיכה לצמיחת תופעות חדשות של התקוממות מצד לוחמי הצווארון הכחול. בדומה לקול החרד"לי, גם לוחמים אלה – ובעיקר לוחמי מילואים – עשו שימוש תקדימי במדיה החברתית כדי להתריס נגד הצבא, בעודם במדים. ואולם, בשונה מהחרד"לים, לא היה זה קול מאורגן. לקולם של לוחמי הצווארון הכחול היו כמה ביטויים ייחודיים, ובראשם תיעוד מופגן בגאווה של פעולות אלימות, כגון הרס בתים, ביזה, חורבן מסגדים ואף התעללות בעצירים (בגדה המערבית), לצד קריאות שטנה ונקמה נגד עזתים.

טון זה הוסלם כאשר בינואר 2024 תועדה אוגדת מילואים המשתחררת משירות ומניפה על גבי רכביה שלטים – "גם אותנו שחררו בלי להכריע". האות למ"ד עוצבה כלמ"ד של "הליכוד". הייתה זו הפגנה פוליטית במדים לכל דבר. והשיא נרשם ביולי 2024 בפרשת שדה תימן – מעצר של כמה לוחמי מילואים מכוח 100 של המשטרה הצבאית (שתפקידו לרסן אלימות של עצירי חמאס),

שנחשדו בהתעללות בעציר במחנה שדה תימן, מחנה המעצר של עצירים עזתיים במלחמה, הביא לניסיון פריצה של תומכיהם לבסיסי שדה תימן ובית ליד, בלוויית פוליטיקאים ממפלגת עוצמה יהודית בראשות בן גביר.

המלחמה הגבירה את מחאתם של לוחמים שחשים שוליות חברתית, בעיקר בהשוואה ל"צבא ההיי־טק" – זה שלצד גינוי אירועי שדה תימן, זכה להילה על ביצועיו בלבנון, באיראן ובתימן. לוחמים אלה רואים עצמם כמי שנושאים בעול של לחימה קשה ומתסכלת, שאינה זוכה להערכה בחברה ואינה מספקת יתרון בשוק העבודה. בדומה לפרשת אזריה, תסכולם התפרץ כשהרגישו מופקרים על ידי מערכת המשפט הצבאית וכאשר, לתחושתם, נמנע מהם ניצחון צבאי.

קריאות התיגר של החרד"לים ושל לוחמי הצווארון הכחול צמחו על רקע מחוללי המאבקים שסקרתי, ובמרכזם כוח המיקוח המוגבר של מי שמנסים לקדם את מעמדם בצבא, מונעי התסכול מזיהוי הצבא עם לחימת ההיי־טק, וכל זאת תוך מינוף פוליטיקת הזהויות. כוח המיקוח אף התעצם כאשר, בעיקר מנקודת מבטם של משרתי המילואים בצבא היבשה, הם רכשו לעצמם זכות חריגה להשמעת קול לאור רמת הבררנות הגבוהה של שירות המילואים ההופכת אותם למיעוט קטן מאוד. לא זו בלבד שמערך המילואים הצטמצם מאוד ערב המלחמה, אלא הרכבו החל לשקף את השינויים במערך החובה. לפיכך גברה בו הנוכחות של לוחמים דתיים ויוצאי המעמד הבינוני־נמוך, כפי שהראה מיפוי ההרכב של חללי המלחמה, מה שמעיד על שיעורי ההתמדה הגבוהים של קבוצות אלה במערך, שהפך להתנדבותי בפועל.

יתר על כן, כושר המיקוח של קבוצות אלה מול הצבא התחזק בשל נסיבות המלחמה המיוחדות. הלוחמים חשו שנטל ההקרבה מונח על כתפי מעטים הנדרשים לסיכון חיים ולמשכי שירות ארוכים בעזה. תחושה זו התעצמה לנוכח השיעור הגבוה של לוחמים המזוהים עם הימין והימין הדתי, שלשיטתם מחלצים את המדינה מאסון שנכפה עליה בידי ממשלות תבוסתניות והוחרף בשל תרומת השמאל להחלשת הצבא במחאתו נגד ההפיכה המשטרית ותפקוד ראשי הצבא. קולות התיגר האלה לא היו רק שיקוף פוליטי של שינוי הרכב הצבא וההשלכה האידיאולוגית של השינוי, אלא ביטוי של הצטברות התנאים הנלווים האחרים שמניתי והמאפשרים את קריאות התיגר המוגברות.

שתי קריאות התיגר שחזרו בצל המלחמה גם חידדו את מתווה יגאל לוינשטיין לעיצוב מחדש של זהות הצבא: חתירה בלתי מתפשרת לניצחון במושגי הכרעה ולא הרתעה, התנגדות לריסון, שלילת ההכרה בקטגוריה של חפים מפשע, וגאווה בהפעלת אלימות וביצר הנקם. שתי הקריאות לא רק אתגרו את הצבא, אלא אף שיבשו את המדרג הפיקודי בהתנהגות החורגת מפקודות הצבא, כמו ביזה והרס שיטתי של מבנים.²

מאבקי הזהות הללו שימשו כתגובת נגד למחאת המילואים. ראשית, הם ביטאו התנגדות לנוכחות הבולטת של המעמד הבינוני־חילוני בתחילת המלחמה, ובעיקר לתפקיד המרכזי שמילא ארגון "אחים לנשק" ולהערכה הרבה שקיבל. בקרב תומכי ההפיכה בעבר, שמובילים כיום את מאבקי הזהות בצבא, עורר הדבר תסכול וכעס.

שנית, קריאות התיגר מתוך צבא היבשה עלו גם בתגובה לטייסים, שהתנהלותם במחאה שידרה מסר מרומז ולפיו יכולת הלחימה של הצבא תלויה בהם. כך ביקשו הלוחמים להדגיש את תרומתם שלהם ולחדד את השאלה מי באמת תורם יותר; בייחוד לאור יכולתם לטעון שהמחאה עצמה החלישה את הצבא ועודדה את חמאס לתקוף, וכך להציג הבחנה ברורה בין מי שמזיקים לביטחון לבין מי שמגינים עליו.

סיכום

מאמר זה הציג את מאבקי הזהות הפנימיים המתחוללים בצבא מאז ההתנתקות. המשותף לכל ארבעת המופעים של מאבקי הזהות שתיארתיו הוא התמודדות על זהות הצבא, על מערכת הערכים והסמלים שלו ועל השאלה מי יכולה להצטייר בחברה כאליטה הצבאית. בכל המופעים נשמעו בצבא קולות מפי מסה של לוחמים בעלי זהות משותפת, תוך כדי טשטוש הגבולות בין קולות החיילים ובין קולות הרשתות החברתיות התומכות בהם.

הזנת המאבקים אלה את אלה הובילה לרדיקליזציה שלהם. יש לצפות להסלמה של המאבקים בעתיד, ככל שיתחדדו מחלוקות פוליטיות על דרכה הצבאית של ישראל, על הגורמים למלחמה ועל תוצאותיה, וישנו אף פוטנציאל לאלימות חיילים, אם אלו שעברו על החוק במלחמה יועמדו לדין.

הערות

- 1 פרופ' יגיל לוי הוא מייסד וראש מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא בישראל.
- 2 לסקירה מקיפה של תופעות אלה ומשמעותם ראו: לוי, י., ולרר, ז. (2025). "חוות דעת ציבורית: מאבקי זהות מתחפשים לבעיית משמעת". האוניברסיטה הפתוחה: מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא.

מי נוכח ומי נפקדת? האם מלחמת שבעה באוקטובר מדגישה את הצורך שלנו בפמיניזם ישראלי חדש?

שירה ברביבאי-שחם¹

אין אף לא אישה אחת בקבינט;
ולא בשום תפקיד בעל השפעה.
כל יצרני הרעיונות שנמצאים בעמדה המאפשרת
ליצור רעיונות יעילים הם גברים.
זוהי מחשבה שמרפה את החשיבה,
ומעודדת חוסר אחריות.

וירג'יניה וולף²

הקונספציה וההגמוניה

בשנה וחצי האחרונות מתחוללת המלחמה הקשה והמורכבת ביותר בתולדות ישראל, שהחלה באופן הכושל ביותר. מלחמה שנפתחה במתקפת פתע חסרת תקדים, אשר גם בהשוואה למקרי הבוחן הישראליים והעולמיים של מתקפות פתע והפתעות אסטרטגיות, בולטת בכך שהייתה מתקפת פתע מלאה – כזו שאפילו סימניה המקדימים נתקלו בתפיסה ישראלית מבוצרת.

הכשל בהבנת כוונותיו ויכולותיו של האויב – שני מרכיבים בסיסיים בזיהוי הכנות למתקפה, ובמיוחד מתקפת פתע – הותיר את קהילות המודיעין והביטחון הישראליות עיוורות וחירשות למה שהתרחש סביבן. כך הן הופתעו הפתעה מוחלטת, מצבית ובסיסית, בבוקר שבעה באוקטובר.

את תוצאות מתקפת הפתע הנוראיות אנו מכירים, וכן את תמרונים המלחמה – כולל הסכמי החזרת חלק מהחטופים והסכמי הפסקת אש חלקיים, אך עדיין לא כאלה המובילים לפתרון מדיני קבוע לסיום הסכסוך באף אחת מזירותיו הרבות. את כל אלו מנהלים מערכת ביטחון וקבינט מלחמה,

שבהם שולטות ההגמוניה וההומוגניות: קבינט המלחמה וצמרת מערכת הביטחון הישראלית כוללים באופן חסר תקדים ראש ממשלה, רמטכ"ל, ראש שב"כ וראש מוסד, אשר צמחו וחונכו כולם באותה יחידת אם – סיירת מטכ"ל.

אל החבורה הזו הגיעו עד שישה באוקטובר אותות וסימנים שניסו לפרוץ את חומת הקונספציה – ללא הצלחה. לאחר מכן, כפי שתיארה רוברטה וולשטטר בספרה האייקוני פרל הארבור, ניסו האותות והסימנים לחדור את ביצורי התפיסה הבוטחת בלילה שבין שישה לשבעה באוקטובר. סימנים נשלחו, תזוזות ותנועות זוהו, נוריות אזהרה נדלקו – אך ההגמוניה השלטת נותרה בשלה.

למרות התרעות של תצפיתניות, למרות מסמכים שהוכנו על ידי נגדות, ולמרות קולות שונים שניסו להתריע אך הושתקו – שלטו בצמרת אחדות ואחידות דעים, הזהות כמעט לאחידות הכומתות.

"נשים, שלום וביטחון"

בשנת 1995, בהצהרת בייג'ינג, אימץ האו"ם לראשונה תוכניות פעולה להטמעת חשיבה מגדרית ולביסוס השוויון בין נשים לגברים ב-12 תחומי חיים, בהם מאבק באלימות נגד נשים והגנה על נשים באזורי סכסוך. ההצהרה התקבלה גם על רקע דעיכתן של שתי מלחמות אזרחים עקובות מדם – ביוגוסלביה וברואנדה – שבהן שילמו נשים מחירים מזעזעים, שלא מבחירתן.

בהמשך לכך, בשנת אלפיים, אימצה מועצת הביטחון של האו"ם את החלטה 1325, המצהירה על מחויבותה להגן על נשים ולהבטיח את ייצוגן בתהליכי שלום ובפוליטיקה הבין-לאומית. ההחלטה הדגישה את הצורך בהתבוננות על חוויותיהן של נשים החיות באזורי סכסוך מתוך נקודת מבט מגדרית, וכן את החשיבות שבהבנת ההשפעה הקשה של לחימה על חייהן של נשים ונערות.

כשהחלטה נוסחה והתקבלה, עדיין הדהדו עדויות הזוועה מהמשפטים של פושעי המלחמה ביוגוסלביה וברואנדה. על במת העולם ובאולמות הטריבונלים נחשפו הסבל, האימה והזוועות שמלחמות וקבינטים הומוגניים, שפועלים תמיד מסיבות "מוצדקות", מטילים על אזרחים – ובעיקר על נשים ונערות באזורי סכסוך.

פשעי המלחמה שנשפטו בטריבונלים של רואנדה ויוגוסלביה – מעשי אונס המוניים, מחנות אונס, והתעללות בנשים, ילדים וגברים – היו הרקע להחלטה 1325. החלטה זו הובילה לגיבוש גישה המכונה **"נשים, שלום וביטחון"** (Women, Peace and Security), שהדגישה את הצורך בשילוב נשים בתהליכי ביטחון ושלום.

תפיסה זו קבעה עקרונות של מעורבות, הגנה, מניעה ושיקום, שבהם לנשים חייבת להיות נוכחות והשפעה. מדינות נדרשו לגבש תוכניות לאומיות שיבטיחו שנשים יהיו מוגנות, מעורבות ומיוצגות בכל שלבי הסכסוך. הדגשים המרכזיים כללו שילוב נשים בכוחות שלום, ייצוגן בתהליכי משא ומתן ופיוס, וכן יצירת מנגנונים שיבטיחו שהתהליכים הללו יתחשבו גם בחוויותיהן של נשים במלחמות.

למרות תרומתה הרבה של ההחלטה להגנה על נשים, הרי שההחלטה והגישה של "נשים, שלום וביטחון" אינן עוסקות בשאלת תפקידן של נשים במלחמה – מה הן עושות, באילו מסגרות הן פועלות, וכיצד הן מגיעות לעמדות הכרעה בקבינטים שמחליטים על פתיחת מלחמה, ניהולה, התקדמותה וסיומה. זהו פער מרכזי שאני מבקשת להעלות.

קורבנות ולא סוכנות

כדי לבחון את המפגש בין אג'נדת "נשים, שלום וביטחון" לבין הסכסוך היהודי-ערבי, אתחיל בשאלה שמבקשת אותנו לשאול החוקרת סינת'יה אנלו³ בתחילת כל דיון, והיא "איפה הנשים?"

לישראל, ההחלטה 1325 הגיעה שנים אחדות לאחר בג"צ אליס מילר, קרי שנים ספורות לאחר שנשים הורשו להשתלב בקורס טיס ובמקצועות צבאיים נוספים שהודרו מהם קודם לכן. נשים בישראל מגויסות לצה"ל בשוויון של שירות חובה, אבל באי-שוויון של תפקידן בשירות, של היחידה שבה ישרתו, ושל השימוש בהן החברתי שהיחידה והשירות בה מספקים.

בסוף שנות ה-90 של המאה ה-20, הפמיניזם הישראלי התקדם שלב במאבק לשוויון בשירות משמעותי יותר ולפתיחת תפקידים וזירות חדשות לנשים – מקומות שהיו עד אז בלעדיים לגברים. זה קורה בצבא, בקהיליית המודיעין ובמג"ב. זו אכן התפתחות חשובה, שכן בסיס הפירמידות התמלא ונעשה מגוון יותר.

עם זאת, כפי שציין בשנת 2022 ראש אמ"ן המתפטר אהרון חליוה, בנושא מגדר בקהילת המודיעין, אף שנשים הן לעיתים רוב, ולעיתים מחצית, בתחתית הפירמידה של גופים כמו חיל המודיעין⁴, ככל שמתקדמים בדרגות מספרן פוחת, עד שנותרות אחדות. כדי שאישה תגיע למטה הכללי או לצמרת השב"כ והמוסד, נדרש כמעט נס. על ראשות ארגון ביטחוני אין בכלל מה לדבר, ועל מקום בקבינט המלחמה אפשר רק לחלום. כך גם בכל הנוגע לאישה בתפקיד שר הביטחון.

במלחמת חרבות ברזל, שבה נשים נרצחו, נאנסו, נפגעו מינית, נחטפו ונפלו חלל – וכבר 15 חודשים שורדות מלחמה ושבי – אין להן ייצוג בשולחנות קבלת ההחלטות. הן אינן חלק ממשלחות המשא ומתן להשבת החטופות והחטופים, שמורכבות אך ורק מגברים מהשב"כ ומהמוסד, כולל מנהלת החטופים. באף לא אחת משבע זירות המלחמה, הן אינן שותפות להחלטות על הסכם מדיני או הפסקת אש. ההחלטות מתקבלות בידי קבינט גברי והומוגני לחלוטין, הכולל את שרי הביטחון והביטחון הלאומי. למעשה, לאורך כל המלחמה, לא הייתה לנשים כל דריסת רגל בהחלטות המדיניות והצבאיות הקריטיות שמתקבלות בקבינט.

השוויון אפוא פוגש את נשות ישראל אך ורק בתשלום המחירים הכבדים, אך לא בבחירה ובשיקול הדעת אם לשלם אותם וכיצד. נשים חוות את המציאות האלימה של המלחמה, איך אין להן כל השפעה עליה. נשים, מחצית מהאוכלוסייה, מודרות מהזכות הדמוקרטית הבסיסית ביותר – להשתתף בעיצוב גורלן. הן קורבנות, אבל לא סוכנות.

מקורבנות לסוכנות

כיום המצב הוא שגברים השולטים במנגנוני הפעלת האלימות המאורגנת וקבלת ההחלטות על ביטחון ברחבי המזרח התיכון ובישראל, לא מצליחים להשיג ביטחון בכלל, וביטחון לנשים בפרט. נשים בישראל, יהודיות וערביות, סובלות מאי-ביטחון.

כדי שצורכי הביטחון של נשים יזכו למענה, צריכה לשרור תפיסה המציבה אותן ואת צורכיהן במוקד הקבינט וקבלת ההחלטות. תפיסה כזו יכולה לבוא לידי ביטוי רק באמצעות נוכחות, השתתפות והשפעה של נשים במוקדי קבלת ההחלטות עצמם, כשוות בין שווים, כסוכנות בין סוכנים.

אולם המחקר והדיון הפמיניסטי על נשים ומלחמות מתעניין יותר בנשים כקורבנות לאלימות מאשר בנשים כסוכנות המשפיעות על הפעלת האלימות. לרוב נמצא מחקרים המתמקדים בהשפעות המלחמות על נשים ונערות, ובמחירים שהן משלמות – הן כאזרחיות וכקורבנות, והן כנפגעות ישירות של סכסוכים אלימים. נוסף על כך, הדיון עוסק בנוכחותן של נשים בצבאות ובמרחבים ביטחוניים וגבריים, ובאתגרים הייחודיים הנלווים לשירותן בהם.

הן במחקר והן במסגרת של "נשים, שלום וביטחון" חסר מאוד מענה לשאלות, כגון מהם המגננים שיכולים לאלץ את מקבלי ההחלטות להביא בחשבון את המחירים שמלחמות גובות מנשים ומהם לגזור את מהלכי המלחמה; או, כיצד ניתן לוודא כי כל הזהויות בעלות העניין, בראש ובראשונה נשים, מיוצגות בצורה בעלת השפעה במוקדי כוח מעצבי מציאות כגון קבינט המלחמה.

הפרקטיקה הפמיניסטית העכשווית אינה נותנת מענה לשאלות אלה. המודוס אופרנדי העיקרי בניסיון למקם נשים במוקדי קבלת החלטות – חקיקת ייצוג הולם והניסיונות לאכוף אותה דרך בג"ץ – נכשלו כישלון חרוץ כפי שהתברר כבר לאחר היוודע תוצאות בחירות נובמבר 2022, וכפי שעולה מכל המחקרים המראים כי פערי הייצוג במוקדי הכוח הם עיקשים ונשארים פחות או יותר כשהיו.⁵

אולם ייתכן כי קיימת סיבה נוספת להיעדר נוכחות והשפעה נשית במוקדי קבלת ההחלטות על הביטחון. העיסוק בהחלטה 1325 הביא לצמיחה של הרבה מאוד תנועות נשים ויוזמות פמיניסטיות של סיום סכסוכים והובלת מתווים מדיניים לפתרון הסכסוך. עם זאת, אין בנמצא מספיק ארגוני נשים המציעים חלופה ביטחונית ומדינית והמנסחים מתווים אלטרנטיביים לאסטרטגיה הביטחונית של המדינה. דומה כי הפמיניזם נרתע מעיסוק במלחמה ובביטחון או מוקיע אותו. הפמיניזם מעדיף "נשים עושות שלום" ונשים מסיימות מלחמות, אך אין באמתחתן שפה מעשית כדי לתאר מה הן עושות ומה הן רוצות בעיצומה של מלחמה. בהיעדר עניין פמיניסטי בביטחון ובמלחמה, חסרה גם תפיסה ביקורתית של הפרקטיקות הביטחוניות ושל ניהול האלימות ההגמוני, אשר יכולה לשמש בסיס לחלופות המתחשבות במציאות ובחוויה של נשים וזהויות מודרות אחרות בחברה הישראלית. כך, באופן פרדוקסלי, פמיניזם המבקש להתנער מסוגיות הביטחון והמלחמה הופך לפמיניזם מיליטריסטי – השיח עוסק בעיקר בהתפעלות ובמחייאות כפיים על השתתפותן (שאינה שוויונית באמת) של נשים ביחידות לוחמות, ובהאדרת הקורבנות שהקריבו נשים יהודיות בסכסוך, אך נעדר לחלוטין מבט ביקורתי על אופן הפעלת הכוח והמלחמה מצד המדינה. הביטוי המביש ביותר של הפמיניזם המיליטריסטי הוא ההתעלמות של השדה מההרג של כ-11 אלף נשים עזתיות.

"ביטחו-פמיניזם" ישראלי

הפמיניזם הישראלי, הפועל במציאות של סכסוך מתמשך, אינו יכול להסתפק רק במאבק להשוואת תנאים, לשוויון זכויות ולשמירה על הקול הנשי במרחב האזרחי. עליו להידרש בדחיפות לזירה שבה הוא נחוץ יותר מכול – הזירה שבה נשים משלמות את המחירים הכבדים והאכזריים ביותר בעקבות חוסר ביטחון והסכסוך המתמשך.

הפמיניזם הישראלי חייב לנסח תפיסת "ביטחו-פמיניזם" הכוללת את ההיבטים האלה:

1. חקיקה שתבטיח כי נשים יהיו נוכחות ומשפיעות בתהליכי קבלת ההחלטות בנוגע להפעלת אלימות, תוך כדי הבטחת ייצוג של עדשה מגדרית כמרכיב מובנה ושגרת, ולא כעניין שיש להיאבק עליו בכל פעם מחדש.
2. הפמיניזם חייב לגבש מתווים לביטחון ולהפעלת אלימות מאורגנת, שיכללו מענה ייעודי לנשים החיות באזורי סכסוך, הן בעיתות מלחמה והן בעת התפרצויות של אלימות. מתווים אלו צריכים להתייחס הן לנשים בחברה הישראלית, המושפעות מהפעלת האלימות בהיבטים רחבים גם אם אינן משתתפות בה ישירות, והן לנשים המסווגות כ"אויב" ואשר האלימות מופעלת כלפיהן.
3. הפמיניזם צריך לפתח אסטרטגיות ומתודות לשיבוש נקודות מבט הגמוניות השולטות במערכות המודיעין, הביטחון, המל"ל, ולפתח דרכים להנכחת נקודות מבט אלטרנטיביות והפיכתן לרלוונטיות.

”גם אם אינך מתעניינת במלחמה, המלחמה מתעניינת בך”⁶

מאז שבעה באוקטובר, ולמעשה הרבה לפני כן, נשים בישראל – מחצית מאוכלוסיית המדינה – חיות תחת משטר בלתי דמוקרטי. החלטות גורליות של חיים ומוות, אלימות והרס, מתקבלות מעל ראשיהן, מבלי שהן יכולות לממש את זכותן הדמוקרטית הבסיסית להשפיע על גורלן. זהו משטר שאינו רואה אותן, אינו מחשיב אותן, אינו מתחשב במצבן, ובוודאי שלא בנקודת מבטן. אימהות לחטופות ולחטופים זועקות את כאבן לנוכח בניהן ובנותיהן הנמקים ונמוגים בשבי, מבלי שתהיה להן השפעה כלשהי על שיקולי הממסד הביטחוני-מדיני, שכשל כישלון קטסטרופלי בהגנה על אזרחיו ואזרחיותיו, ועדיין ממשיך לקבור אותם עמוק במנהרות של עזה.

לכן התנועה הפמיניסטית הישראלית חייבת להתגבר על הרתיעה הטבעית והמובנת שלה מכל עיסוק ומגע עם מנגנוני הפעלת האלימות המאורגנת. נשים אינן יכולות להסתפק במעמד של קורבנות האלימות – עליהן להיות מעורבות עמוקות ולהיות חלק משפיע במערכת זו, לא בשם אידיאל מופשט של ”גיוון“, ולא כדי לשפר את יעילותה. הן חייבות להיות שם כדי להגן על עצמן מפני ההרס והאלימות שהמערכת הזו מחוללת בחייהן. הדרך היחידה להתגונן מפניה היא לשלוט בה – לרכוב על גב המפלצת ולרסן אותה. ואת זה אפשר לעשות רק מבפנים, כחלק אינהרנטי ממוקדי הכוח והפעלת האלימות.

”נשים, שלום וביטחון” הייתה נכונה כמסגרת ראשונית בתחילת שנות האלפיים. כיום, לנשים ישראליות הנעדרות ביטחון, המסגרת דורשת עדכון. השיח הביטחוני החסר בארגוני זכויות הנשים מתנקז לשתיקה שיש בה השלמה עם הסדר הקיים. השתיקה מפקירה את הזירה הביטחונית להשפעתן של זהויות הדורשות עוד ועוד אלימות בלתי מרוסנת, ומבקשות לשקע את החברה הישראלית במצב מלחמה אין-סופי.⁷ כל עוד ארגוני זכויות הנשים, ונשים בכלל, לא יתבעו סדר ביטחוני חדש, לא יציעו מתווים מדיניים בעלי רכיבים צבאיים וביטחוניים, וימשיכו לעסוק רק באוטופיות שלום, הן ימשיכו להותיר את הזירה כמעט ריקה לטובת ההגמוניה השלטת, זו שנכשלה כישלון חרוץ בשבעה באוקטובר ולא מצליחה להביא ביטחון ויציבות מאז.

הערות

- 1 שירה ברביבאי־שחם היא חוקרת מגדר וביטחון במסגרת לימודים לתואר דוקטור באוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- 2 מתוך וולף, ו. (2005). מחשבות על שלום בשעת תקיפה אווירית. הוצאת פרדס.
- 3 Enloe, C. (1990). *Bananas, beaches and bases: Making feminist sense of international politics*. University of California Press.
- 4 חליוה, א. (2022). "הנני כאן! על מגדר ומודיעין בישראל", מודיעין הלכה למעשה, גיליון 8, המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין.
- 5 צמרת, ה., בן אליהו, ה., חזן, נ., הרצוג, ח., ובריי־גארב, ר. (2024). מדד המגדר: אי־שוויון מגדרי בישראל. 2024 מכון ון ליר.
- 6 מיוחס ללאון טרוצקי.
- 7 ראו מאמרו של יגיל לוי בקובץ זה.

פסיפס של גבריות צבאית

דנה גרוסוירט קחטן¹

מבוא

הצבא נתפס כאחד האתרים המרכזיים לבניית גבריות. בישראל, החיבור בין גבריות וצבאיות העלה את הזהות הגברית של הלוחם למעמד של גבריות הגמונית. השירות כלוחם קרבי, שהוא השירות הקשה והמסוכן ביותר וזה אשר מממש את המטרה העיקרית של הצבא – לחימה, נתפס כ"גברי" יותר, זוכה ליוקרה ומציב את החייל הקרבי בראש היררכיית הסטטוסים הצבאיים.²

בד בבד עם ערעור מעמדו של הצבא בחברה הישראלית בעשורים האחרונים, התערער גם מעמדו של החייל הקרבי והיוקרה וההון הסימבולי שלו נשחקו לעומת מקצועות טכנולוגיים ומקצועות הצווארון הלבן.³

למרות השחיקה במעמדו וביוקרתו של החייל הקרבי, הוא נשאר, כפי שאראה במאמר זה, מודל מרכזי לגבריות ולאמת מידה שמולן קבוצות שונות מבנות את גבריותן. אתחיל בהצגת הבסיס התיאורטי לדיון בגבריות, לאחר מכן אראה כיצד החייל הקרבי הוא מודל לגבריות הגמונית, ואסיים במחשבות ראשונות על הגבריות של החייל הקרבי בעקבות אירועי שבעה באוקטובר.

צבא וחברה

מאז המאה ה־18, עם היווצרות מדינת הלאום המודרנית, נחשבו צבאות למוסדות חיוניים להגדרת הישות הפוליטית והריבונית של המדינה, וכן להגדרת האזרחות. עקב כך, נכרת חוזה בין האזרחים למדינה – החוזה הרפובליקני – שלפיו בתמורה לשירותם הצבאי, המדינה תעניק למשרתיה זכויות אזרחיות, פוליטיות וחברתיות.⁴ ההנחה של החוזה הרפובליקני היא שאזרחים, כחיילים, מוכנים להקריב את חייהם ולשאת בעול הלחימה בתמורה לתגמולים בחברה האזרחית, כגון זכויות חברתיות, שיפור מעמד חברתי, הטבות כלכליות, הזדמנויות תעסוקתיות ואזרחות.⁵ מכל המקצועות הצבאיים, השירות הקרבי נחשב לביטוי האולטימטיבי של תרומה אזרחית.⁶

מאז שנות ה־60 של המאה ה־20, רוב המדינות המערביות עברו מגיס חובה לצבאות התנדבותיים. לצד שינוי זה, תהליכים של גלובליזציה, שלוו בתפיסות ניאוליברליות, יצרו לחץ מוכוון שוק על הצבא.⁷ שינויים אלה אתגרו את החוזה שבין המדינה לצבא, ויצרו מה שיגיל לוי מכנה,

מעבר מ"צבא העם" ל"צבא שוק".⁸ תהליכים אלו הובילו לחדירת הרווח האישי לעסקת החליפין בין החיילים לצבא, שיצר ציפייה אינדיבידואליסטית מהשירות הצבאי למלא את השאיפות והאינטרסים של הפרט, והוביל להיחלשות החוזה הרפובליקני. נוסף על כך, תהליכים אלו הובילו את הצבא לאמץ תפקידים חדשים המעודדים מעמד שווה לנשים, למיעוטים אתניים ולהומוסקסואלים, שבמשך עשורים רבים הודרו משירות צבאי, ולפיכך נמנעה מהם היכולת להמיר את מעמדם הצבאי לזכויות, לתפקידים ולכוח בספירה האזרחית.⁹

אמנם ישראל לא עברה למודל של צבא התנדבותי ועדיין הגיוס בה חובה, ועם זאת, גם הצבא בישראל הושפע מאותם תהליכים. נוסף על כך, בניגוד לקונצנזוס בנוגע לצבא ולשירות הצבאי, שממנו נהנה הצבא בעשורים הראשונים של המדינה, החלה להימתח לא מעט ביקורת על חלקו של הצבא בשימור ובשעתוק אי-שוויון חברתי ועל אופייה המיליטריסטי של החברה הישראלית.¹⁰ השינויים במעמד הצבא הובילו לערעורו של החוזה הרפובליקני ומודל כור ההיתוך, והולידו שיחים אלטרנטיביים, שמשלבים ומדגישים תפיסות ליברליות, תועלתנות ואימוץ ציפייה אינדיבידואלית מהשירות הצבאי.¹¹ עקב כך, החל להתערער גם מעמדו של החייל הקרבי, בד בבד עם העלייה ביוקרה של מקצועות טכנולוגיים ומקצועות הצווארון הלבן.¹²

לתהליכים אלה נוספה המחאה החברתית שפרצה בתחילת שנת 2023 ושהשלכותיה לא פסחו גם על הצבא. המחאה סימנה ערעור של שני תגמולים סמליים של השירות הצבאי: זכות האזרחות הפוליטית שמוקנית בתמורה להקרבה הצבאית, וההכרה בתרומה של הקבוצה החברתית המשרתת. ערעור זה הוביל את קבוצת המחאה להתנער מהמוסכמה המיליטריסטית שמעמידה את חובת ההקרבה מעל לפוליטיקה.¹³

למרות שחיקה זו במעמדו של החייל הקרבי, כפי שאראה, מודל החייל הקרבי נותר, לטענתי, מודל דומיננטי להגדרת הגבריות. אך תחילה אבחן את מאפייני החייל הקרבי ואת האופן שבו הם מבנים את אידיאל הגבריות.

גבריות וצבא – הצבא יעשה ממך גבר

הבניית הגבריות מתרחשת בחברה בכלל, אבל היא מקבלת ביטוי מיוחד במוסדות שנתפסים גבריים, כשהעיקרי בהם הוא הצבא. הצבא הוא מקום מרכזי לגיבוש גבריות, לא רק מפני שבעיקר גברים מאיישים אותו, אלא משום שהוא נתפס חברתית, תרבותית והיסטורית כארגון גברי הנשען על הגדרות דיכוטומיות של נשיות וגבריות.¹⁴

למרות ההגדרות הרבות לגבריות הצבאית, עדיין רווח קונצנזוס על המאפיינים שלה, שהם כוח פיזי, עמידה בקשיים, התגברות על מכשולים, לקיחת סיכונים, אגרסיביות נשלטת, הטרסקסואליות, הומופוביה, מחויבות למשימות וסיבולת פיזית ונפשית.¹⁵

התפיסה של הגבריות הצבאית שואבת מרעיונות תרבותיים פופולריים על אודות חיילים, צבאות והחיים הצבאיים. לפני השירות הצבאי נחשפים הנערים למקורות מידע שונים שהם חלק מתהליך הסוציאליזציה לצבא ומהלגיטימציה למודל הגבריות הספציפי שנוצר בו. כך למשל, סדרות טלוויזיה מציגות מודל גבריות של החייל הקרבי כמי שלוקח סיכונים, כתבי עת צבאיים הפונים לנערים מספקים לקוראים מידע על אודות ההתנהלות האגרסיבית של המלחמה ושל פעולות צבאיות, רומנים מספקים רעיונות על אודות הרואיות ואומץ, וכן קלישאות מסוימות מיוחסות לשירות הצבאי, כגון "הצבא יעשה ממך גבר", ו"הצבא הופך ילדים לגברים".

בתהליך ההכשרה הצבאי נעשה שימוש לא רק בגבריות הקרבית ההגמונית, אלא בקישור בין חיילות גרועה לבין ה"אחר". החייל הקרבי עומד בניגוד לדימוי של ה"אחר", זה שאינו גבר "אמיתי". ערכו של הגבר עולה דרך בידולו באמצעות כינויי גנאי, קללות ושירים המשמשים לבניית דימויים של גבריות נחותה יותר, כגון גבריות הומוסקסואליות, נשית ואתנית.¹⁶

הגבריות של החייל הקרבי נשענת במידה רבה על גופו, לפיכך, לעיצוב הגוף יש חלק מרכזי בהבניית החייל הקרבי. הצבא בונה מחדש את גופו של החייל בהתאם לצרכיו, ובתהליך זה הופכים החיילים לגברים. עיצוב הגוף של החייל הקרבי נעשה באמצעות משמעת, תרגילים, מבחנים והכשרות, ובסופו של דבר המבחן העיקרי של החייל הוא הקרב, שבו יש לו הזדמנות לפעול על פי סכמת הגבריות הדומיננטית.¹⁷ באמצעות אימון הגוף לגוף שרירי וכן נשיאת הסמלים הקרביים על הגוף: מדים, פציעות, נשק, דרגות, כומתה ותג יחידה, משקף הגוף הקונקרטי של החייל הקרבי את התואר "גבר". אם כן, מסלול ההכשרה של החייל הקרבי נתפס כבעל שני תפקידים שקשורים זה בזה ומשלימים זה את זה: הכשרת החייל לתפקיד לחימה והפיכת החייל לגבר.

פסיפס של גבריות

אבחן את המשמעות של מודל החייל הקרבי בהבניית הזהות הגברית הדומיננטית משלושה היבטים: דימויים שונים של החייל הקרבי; תהליך הבניית הגבריות; וגבריות בעקבות שבעה באוקטובר. שני ההיבטים הראשונים מבוססים על מחקרים שערכתי, ההיבט השלישי מציג מחשבות ראשונות על תהליך שנמצא בעיצומו.

דימויים של חייל קרבי

במחקר שערכתי, שעסק בתהליכי הבניה ואתניות בצבא, בחנתי את תהליכי הבניית התרבות והגבריות בחטיבת גולני ובחטיבת הצנחנים.¹⁸ ממצאי המחקר הראו כי בניגוד לדימוי ההומוגני והניטרלי של החייל הקרבי שעולה מהספרות, בפועל קיימים מודלים מגוונים של החייל הקרבי, המציירים דימויים שונים של גבריות. דימויים אלה הם תוצר של התרבות האתנית שמאפיינת כל חטיבה. כל אחת מהחטיבות מורכבת מקבוצות אתניות מגוונות, אך כל אחת מהן מאופיינת כבעלת תרבות שונה, המבוססת על מאפיינים אתניים שונים. כך, בחטיבת גולני המאופיינת כבעלת תרבות מזרחית נבנה מודל של גבריות מזרחית, ובחטיבת הצנחנים המאופיינת כבעלת תרבות אשכנזית נבנה מודל של גבריות אשכנזית.¹⁹

לצד המאפיינים האחידים של התרבות הצבאית, החיילים עוברים סוציאליזציה לתרבות החטיבה שבה הם משרתים. הם לומדים כיצד עליהם להתנהג, מה השפה המקובלת, מה עליהם ללבוש, כיצד עליהם להיראות ואף לאיזו מוזיקה להאזין. אף שמדובר על תפקיד זהה בשתי החטיבות – לוחם, ואף שחלק מההכשרות שעוברים הלוחמים משותפות לחטיבות השונות, החיילים לומדים ומפנימים מודלים שונים של חייל קרבי, ומכאן מודלים שונים של גבריות קרבית.

חיילי הצנחנים מכונים בפי חיילי גולני "צהובים". הצהוב בצבא מסמן את האשכנזיות ומשקף תרבות המבוססת על ערכים של הישגיות ומצוינות המלוות בנורמות של סדר, שקט, משמעת וציות. ערכים אלו מתבטאים בשמירה מוקפדת על אסתטיקה ותחזוקת הגוף דרך לבוש מוקפד על פי כללי הצבא, גילוח וצחצוח. לעומתם, חיילי גולני מסמנים עצמם מראש בסממן אתני, הם מכנים עצמם "ערבים", סמן של מזרחיות המשקפת תרבות המבוססת על ערכים של חוסר משמעת, בלגן, מרד, רעש ודגש על משפחתיות ונאמנות. ערכים אלו מתבטאים בפרקטיקות של אסתטיקה ותחזוקת גוף מרושלת שנוגדות את כללי הצבא, כגון חולצה מחוץ למכנסיים, נעליים ללא גומיות וללא צחצוח וכן זקן המעטר את הפנים.

בעוד הגבריות של הצנחנים משקפת את דרישות הממסד ומייצגת את הגבריות ההגמונית והרצויה, הגבריות של גולני משקפת התנגדות לממסד ולגבריות ההגמונית, תוך כדי גיבוש גבריות אלטרנטיבית.

הבניה של גבריות

ההיבט השני שאני מבקשת להתייחס אליו הוא המקום והמשמעות של מודל החייל הקרבי בהבניית סוגים אחרים של גבריות.

הציטוט שלהלן לקוח ממחקר השוואתי שערכתי בין חיילים ששירתו כלוחמים לחיילים ששירתו בתפקידים מגוונים בחיל המודיעין. המחקר בחן את האופן שבו החיילים תופסים ומפרשים את ההון התרבותי שרכשו בצבא ואת הפוטנציאל להמיר אותו לאזרחות.²⁰ אדם, ששירת בחיל המודיעין ביחידה העוסקת בפיתוח מקורות מידע, מתאר כך את הסיבה לגיוסו למודיעין: "זו אף פעם לא הייתה דילמה אם להיות חייל קרבי, בגלל שיש לי אסתמה זו לא הייתה אופציה, ואם אתה לא לוחם אתה הולך למודיעין."

הנרטיב שעולה מהציטוט של אדם מאפיין את סיפור השירות של חיילי המודיעין, והוא כולל התייחסויות שונות לשירות ולחייל הקרבי. אף שאדם לא חייב לציין שלא היה יכול לשרת כלוחם, ולכאורה אין זה רלוונטי לציין איזה תפקיד הוא לא מילא, הוא בוחר לציין זאת ובכך למעשה מציג הצדקה לכך שלא שירת כלוחם.

ההתייחסות נוספות לחייל הקרבי עלתה באמצעות מסגור או השוואה מצד החיילים של התפקיד שמילאו בחיל המודיעין לסוגים ומאפיינים שונים של התפקיד הקרבי. למשל יובל, ששירת ביחידה 8200 באיסוף מידע, תיאר את התפקיד שלו כ"טייס בשייטת מטכ"ל". אף שמדובר במי שמשרתים בחיל שזוכה כיום ליוקרה הגבוהה ביותר, עם פוטנציאל הרווח האישי הגבוה ביותר, עולה כי הדימוי של החייל הקרבי נמצא תמיד ברקע הסיפור של השירות הצבאי שלהם.

שני הציטוטים שלהלן לקוחים ממחקר שאני עורכת בימים אלה, שבדק את השינויים בתפיסת הצבא בעקבות אירועי שבעה באוקטובר. חן, ששירת כקצין במערך מג"ל והיה מפקד טירונים, מתייחס לתגובה שקיבל מראש המכינה הצבאית שלמד בה, כששיתף אותו ברצון שלו לשרת במג"ל ולא כלוחם: "רק אל תהיה מ"כית, זה לא גברי. ואם אתה רוצה להיות משהו שמוביל את החברה אתה צריך להיות לוחם, אפילו אם זה טען בטנק."

הציפייה מהגברים במכינה הייתה לשרת ביחידות מיוחדות. במקרה של חן, הפרופיל שלו לא אפשר לו לשרת ביחידה מיוחדת, אבל עדיין היה יכול לשרת כלוחם, ומכאן הציפייה שאפילו, או לפחות, ישרת כלוחם בשריון. נקודה זו, שמרמזת גם על היררכיית התפקידים הקרביים בצבא, משקפת את החיבור בין גבריות לקרבות, ואת הציפייה מגברים לשירות קרבי, לא רק כדי לשרת כלוחם, אלא גם כדי לממש את הגבריות.

הציטוט האחרון הוא מפי ינון, חרדי ששירת כמש"ק ת"ש, שמציג את תפיסתו בנוגע לגבריות: "אני הגב, המקום המאוד יציב, המקום הלוחמני הזה, אם צריך להתמודד עם החוץ זה המקום שלי... יודע לרוץ, לדעת מה אני רוצה לעשות ולעשות את זה, אני יודע שיש משימה ואני עושה אותה בצורה הכי טובה שיש... חדור משימה וחדור מטרה."

ינון שירת בתפקיד שנתפס נשי ונושא בחובו מאפיינים נשיים של דאגה וטיפול. לצד הצגה של תפיסה מגדרית מורכבת שעלתה בריאיון עימו, הן מתוקף התפקיד שמילא בצבא והן בתפיסה הליברלית שביטא בנוגע לנשים, הציטוט משקף תפיסה מסורתית של גבריות. הגבריות שהוא מתאר כוללת מאפיינים של חייל קרבי, כגון לוחמנות, סיבולת, עמידה במשימה וחוסן. השילוב בין תפיסה מורכבת של גבריות לתפיסה מסורתית משקף מצד אחד תהליך של שינוי בתפיסות מגדריות, בעיקר ביחס לנשים, אך לצד השינוי ניכרת עדיין אחיזה חזקה במאפיינים ובציפיות של גבריות מסורתית.

גבריות בעקבות שבעה באוקטובר

ההיבט השלישי שאני מבקשת לבחון הוא הגוף – מאפיין מרכזי של החייל הקרבי. המלחמה שפרצה בעקבות אירועי שבעה באוקטובר הובילה להיקף נפגעים חסר תקדים. הפציעות אינן רק פציעות בגוף אלא גם בנפש. ואמנם, גם לנפש יש משמעות וחשיבות ביחס לגבריות, אך כאן אציג כמה מחשבות ראשונות בנוגע לגוף ולמה שקורה לגבריות כשהגוף נפצע.

השיח על הפציעים מקבל כיום יותר מקום מאשר בעבר, אבל עדיין, או כרגע, ההתייחסות לפציעה נעשית בחיבור ישיר לפעולה הצבאית של הפצוע, והפציעה מוצגת כגבורה ולא כקורבנות. ביטוי לכך עולה בדברים של אלון כץ, שבמסדר מיוחד ב-ynet לציון שנה לשבעה באוקטובר שעסק בהתמודדות של הפצועים, אמר: "כל עוד אני חבוש, מתייחסים אליי כאל גיבור מלחמה." הפציעה בשלב הזה לא פוגעת בגבריותו אלא מסמלת את יישום הגבריות בלחימה. לאורך המסדר, לצד נוכחותו באולפן והפציעה הניכרת בעינו החבושה, הוצגו ברקע תמונות משירותו הצבאי.

בדבריו הוא מעלה את החשש בנוגע לעתיד כשהוא אומר: "ברגע שהתחבשות ירדו, אני חושב שהסטירה האמיתית תבוא." למה הוא מתכוון? מה יקרה כאשר יראו בגופו הפצוע, שכעת מקושר ישירות לקרב, רק גוף פצוע?

כדי לעמוד על החשש שאלון מעלה, אני מבקשת לסיים בציטוט מתוך השיר "לדפוק ת'ראש", מהאלבום החדש של עידן עמדי:

"אז אתה נגרר לתל אביב לאיזה בר, חמוש בכובע שיסתיר מה שאפשר,

אתה מבין את הטעות רק כשמישהי ניגשת לוקחת נשימה, טוענת מונולוג, אומרת:

'מה תגיד באמת נפצעת? כי אתה נראה חזק, והצלקות האלו, אמא, כאילו ציירו לך על היד, וכל הרשת מרימה לך, צ'אק נוריס מפוחד, יאללה אל תהיה כבד, זה בטוח קצת נחמד.'

לך תסביר לה שהלב שלך שבור מהחברים, וכל הגב שלך מלא בברזלים מרסיסים, במקום זה אתה מחייך אומר: עלית עליי ממש, כורדי מנחלאות, אילומינטי, סדר עולמי חדש."

בהמשך לדברים של אלון כץ, אפשר לראות בשיר שהתפיסה של הגוף החסון והחזק מעוגנת עמוק בתפיסת הגבריות. הצלקות מסמלות הישגים, והן קישוט ולא סמל לאובדן; הגוף נראה חזק, ולכן אינו מסמל כאב, לא פיזי – של הגב המלא ברסיסים, ולא נפשי – של הלב השבור.

התפיסות החברתיות שמקבלות ביטוי בדבריה של האישה שניגשת לחייל הפצוע משקפות את שימור הגבריות של החייל הקרבי כגבריות האידיאלית, ואת הציפייה מהחייל להישאר "גבר" גם לאחר פציעה. לצד זאת, השיר עצמו משקף ומשתף קונפליקט, התמודדות, קושי וכאב שהם פרטיים ואישיים, אך גם חברתיים ותרבותיים. יש להמשיך ולבחון את ההשפעות שיהיו למלחמת שבעה באוקטובר על אידיאל הגבריות, ואם וכיצד יאותגר בעקבותיה מודל הגבריות ההגמונית.

הערות

- 1 ד"ר דנה גרוסוירט־קחטן היא חברת סגל והנהלת מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה צבא.
- 2 Connell, 1995; Barrett, 2001; Sasson-Levy, 2003
- 3 Levy, 2007, 2013; Grosswirth Kachtan & Binks, 2021
- 4 Janowitz, 1976; Burk, 1995
- 5 Burk, 1995; Levy et al., 2007; Levy, 2007
- 6 Levy, 1998
- 7 King, 2006; Levy, 2010
- 8 Levy, 2010
- 9 שוין־לוי; Cohen, 2008, , 2013; Levy, 1998, 2006,
- 10 לרר Levy, 1998, 2021, לעניין אי־השוויון; קימרלינג, 1993; בן־אליעזר, 2007, 1998, Levy, 2003, 2016 לעניין המילטריזם.
- 11 ריבנאי־בהיר ואבידר Levy, 2007, 2013; Levy et al., 2007; 2014
- 12 Levy, 2007, 2013; Grosswirth Kachtan and Binks, 2021
- 13 לוי, 2023
- 14 Enloe, 1983, 2000; Sasson-Levy, 2003; Hale, 2012
- 15 Woodward, 2003; Hockey, 2017
- 16 קפלן, 1999; שיאון, 1997
- 17 גרוסוירט־קחטן, 2018; Connell, 1995; Levy-Schrieber and Ben-Ari, 2000;
- 18 קחטן, 2010
- 19 גרוסוירט־קחטן, 2018
- 20 Grosswirth Kachtan and Binks, 2020

רשימת מקורות

- בן-אליעזר, א. (2003). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם ונאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני. בתוך: מ. אלחאג' וא. בן-אליעזר (עורכים). **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**. אוניברסיטת חיפה: הוצאת פרדס. עמ' 29-76.
- גרוסוירט קחטן, ד. (2014). אשכנזי זה מוצא, צהוב זה אופי – הבניית זהויות אתניות בקרב חיילים קרביים. בתוך: ז. שביט, א. ששון-לוי וג. בן-פורת (עורכים). **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל**. הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. עמ' 57-83.
- גרוסוירט קחטן, ד. (2018). בשמלה אדומה וכומתה חומה: מגדר, אתניות וצבא. בתוך: א. ששון-לוי וע. לומסקי-פדר (עורכות). **מגדר בבסיס: נשים, גברים בשירות הצבאי**. הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. עמ' 122-146.
- לוי, י. (2003). **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**. תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות.
- לוי, י. (2007). **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.
- לוי, י. (2023). מחאת המילואים – איזה חוזה הופר? [מסות]. **חברה, צבא וביטחון לאומי**, 5, 80-86.
- לרר, ז. (2021). **הקוד האתני**. הוצאת ון ליר, הקיבוץ המאוחד.
- קחטן, ד. (2010). צבא שקוף, חיילים בצבע. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- קימרלינג, ב. (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. **תיאוריה וביקורת**, 4, 123-141.
- קפלן, ד. (1999). **דוד יהונתן וחיילים אחרים – על זהות, גבריות ומיניות ביחידות קרביות בצה"ל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ריבנאי-בהיר, ש., ואביר, מ. (2014). מורכבות שיח השירות הצבאי בקרב בני נוער בעידן של שינויים ערכיים. **בין הזירות**, 12, 28-41.
- שיאון, ל. (1997). **דימויי גבריות אצל לוחמים: השירות בחטיבות חיל הרגלים כטקס מעבר מנערות לבגרות**. ירושלים: המרכז ע"ש שייך למחקרים במדעי החברה.
- ששון-לוי, א. (2006). **זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי**. האוניברסיטה העברית: הוצאת מאגנס.

Barrett, F. J. (2001). The organizational construction of hegemonic masculinity: The case of the US Navy. *Gender, Work & Organization*, 3(3), 129-142

Burk, J. (1995). Citizenship status and military service: The quest for inclusion by minorities and conscientious objectors. *Armed forces & society*, 21(4), 503-529

Cohen, S. A. (2008). Israel and its army: *From cohesion to confusion*. Routledge

Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Cambridge: Polity Press

Enloe, C. (1983). *Does Khaki Become You?*. London: Pandora.

Enloe, C. (2000). *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: CA: University of California Press.

Gil, L. (1997). Creating Citizens, Making Men: The Military and Masculinity in Bolivia. *Cultural Anthropology*, 12 (4): 527-550

Grosswirth Kachtan, D., & Binks, E. (2021). Military service as a fading status-resource: Implications for the social construction of masculinity in Israel. *Sociological Inquiry*, 91(4), 849-876

Hale, H. C. (2012). The role of practice in the development of military masculinities. *Gender, work & organization*, 19(6), 699-722.

- Hockey, J. (2017). No more heroes: Masculinity in the infantry. In *The criminology of war* (pp. 401-411). Routledge.
- Janowitz, M. (1976). Military institutions and citizenship in western societies. *Armed forces & society*, 2(2), 185-204.
- King, A. (2006). The Post-Fordist Military. *Journal of Political and Military Sociology*, 34(2), 359-74.
- Levy, Y. (1998). Militarizing Inequality: A Conceptual Framework. *Theory and Society*, 27: 873-904.
- Levy, Y. (2007). Soldiers as laborers: A theoretical model. *Theory and society*, 36(2), 187-208.
- Levy, Y. (2010). The essence of the "Market Army". *Public Administration Review*, 70(3), 378-389.
- Levy, Y. (2013). Convertible Sacrifice – A Conceptual reposition. *Sociological perspectives*, 56(3), 439-463.
- Levy, Y. (2016). What is controlled by civilian control of the military? Control of the military vs. control of militarization. *Armed forces & society*, 42(1), 75-98.
- Levy, Y., Lomsky-Feder, E., & Harel, N. (2007). From "Obligatory Militarism" to "Contractual Militarism" – Competing Models of Citizenship. *Israel Studies*, 127-148.
- Levy-Schrieber, E. & Ben-Ari, E (2000). "Body-Building, Character-Building and Nation-Building: Gender and Military Service in Israel". *Studies in Contemporary Judaism*, 16: 171-190.
- Sasson-Levy, O. (2003). Military, masculinity, and citizenship: Tensions and contradictions in the experience of blue-collar soldiers. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 10(3), 319-345.
- Woodward, R. (2003). Locating Military Masculinities: Space, Place, and the Formation of Gender Identity and the British Army. In Higate, P, R. (Ed). *Military masculinity, identity and the state*. Westport CT: Praeger. pp. 43-56.

לקבור את הזהות: פוליטיקה של מקום, זכרון ושכול בבתי עלמין צבאיים בישראל

יאנה פלדמן-זאיקה, נועה ונה וחיים חזן¹

חלקות נפרדות: הרבה מקום בשומקום

באחד מערבי הקיץ החמים, בבית עלמין צבאי במרכז הארץ, שוחחו שתי נשים – ככל הנראה אימהות שכולות – על הצפיפות ההולכת וגדלה בחלקות הקברים, בזמן שסידרו את הצמחייה הדחוסה והדליקו נרות זיכרון על קברי יקיריהן. בעודן עומדות בין השורות הצפופות, הביטה אחת מהן אל עבר חלקה נפרדת ובה שני קברים בלבד, ואמרה: "זה לא בסדר שהם שם, שאין להם מקום". השיבה לה השנייה: "אבל תראי כמה מקום יש להם שם בחוץ". החלקה הנפרדת והמודרת הזאת ניצבת בלב בית העלמין, כסמל להכלה ולהדרה בעת ובעונה אחת.

ב־2019 התחלנו במסע האתנוגרפי בבתי עלמין צבאיים בישראל, כדי ללמוד על מקום, על זהות ועל הצורות השונות שבהן מקום מגדיר זהות וזהות מעצבת מקום. מדי ביקור גילינו כיצד בית העלמין הצבאי משתנה, מתעצב בכל פעם מחדש, איזה סיפור הוא מספר על החברה הישראלית, על משטרים ביופוליטיים של ניהול ופיקוח של המדינה על החיים הביולוגיים והגופניים של האזרחים, שלא עוצר גם לאחר המוות.

בתי העלמין הצבאיים בישראל מתאפיינים במבנה גיאומטרי סימטרי ומופתי, המדגיש את הסדר המנוהל בהם בידי המדינה הביופוליטית. החלקות המופרדות, אלו שזולגות אל מחוץ למסגרת, פורמות את הגבולות המוגדרים של המבנה הגיאומטרי הנוקשה.

החלקות הנפרדות בבתי עלמין צבאיים יועדו לחללים שאינם יהודים להלכה, וכמעט כל הקבורים בחלקות אלו הם עולים מחבר העמים, שאינם יהודים להלכה, מדור ראשון לעלייה או מדור שני.

מנגנוני ההפרדה של החללים שאינם יהודים להלכה עברו אבולוציה לאורך השנים. קבורה בחלקות נפרדות, המורחקות מחלקות משותפות, הייתה נהוגה עד 2017, עת התקבלה החלטה במשרד הביטחון בתיאום עם הרבנות הצבאית לשנות את הנוהל כך שההרחקה לא תבלוט לעין. חללים שאינם יהודים להלכה החלו להיקבר בתוך השורות המשותפות, בשמירת מרחק הלכתי

של ארבע אמות בינם לבין חללים יהודים להלכה. מרווח זה התמלא בשיחים, בצמחים, בעצים ובספסלים המוצבים בין קברי החללים, והמשתלבים באופן אינטגרלי בנוף בית העלמין.

גם הפרדה זו, אף אם אינה בולטת לעין, זכתה לביקורת ציבורית ועוררה דיונים פוליטיים, מה שהוביל ב־2020 לפשרה הלכתית: הופסקה שיטת ההפרדה במרחב, ובמקומה התמסדה צורת הפרדה חדשה – הפרדה בעומק. לפי נוהלי הקבורה החדשים, החללים הלא יהודים להלכה נקברים בעומק רב יותר, מכוסים בשכבת בטון עבה יותר, ומדרגה נוספת נבנית סביב קברם, מה שבמקום הדרה יכול ליצור אף מראה של האדרה.

מרכז ופריפריה במקום שבו כולם שווים

במשך שנים אסף יגיל לוי² נתונים על חללי צה"ל, כדי לספר באמצעותם בין היתר סיפור משמעותי על יחסי המרכז והפריפריה בחברה הישראלית, ועל מנגנונים שונים של הדרה, הסללה ואי־שוויון. מנגנונים אלו נחשפים בבירור כאשר ממפים את מאפייניהם של ההרוגים בפעילויות מבצעיות בצה"ל.

במאמר זה אנו מרחיבות את עבודתו של לוי לזירה צבאית נוספת – בתי העלמין הצבאיים. אנו בוחנות כיצד אפשר ללמוד על יחסי מרכז ופריפריה, על הדרה, הסללה ואי־שוויון דווקא במקום שנחשב לשוויוני ולשיתופי ביותר. בניגוד לדיונים הציבוריים והאקדמיים הרבים העוסקים באי־שוויון בחברה הישראלית, בתי העלמין הצבאיים נתפסים לרוב כמקומות המבטאים שוויון ואחדות חברתית. במחקרנו, לעומת זאת, אנו מראות כי גם במקום זה, שאמור לקדש אחדות ושוויון בין אלו שנפלו בהגנה על המדינה, קיימות חלקות נפרדות המייצרות "פריפריה". פרקטיקות חברתיות שונות מסמנות את האזורים הללו כמוקדי הדרה, בדומה למתרחש בעולמם של החיים. מבט מעמיק על בתי העלמין הצבאיים, על הדינמיקות בהם ועל היחסים בין משפחות שכולות שונות, חושף למעשה עולם חברתי מורכב ומרובד.

מיתוס השוויון בקבורה הצבאית בישראל מתוחזק באמצעות מכלול עשיר של אמצעים, שהם חלק אינטגרלי מהנוף של בתי עלמין צבאיים: עצים, ספסלים, מדשאות ומעברים מחברים ומפרידים בו־זמנית. אנו טוענות במחקרנו שעיצוב הנוף האדריכלי והתכנון הגיאומטרי של החלקות בבתי הקברות הצבאיים משמשים להסתרת אי־השוויון בין החללים על פי זהותם: צמצום והרחבה של מרחב יוצרים צמצום והרחבה של זהות.

המשפחות השכולות של החללים שאינם יהודים להלכה, הן בחלקות הנפרדות והן לצד הקברים העמוקים, מנהלות דיאלוג מתמשך סביב הזהות והמקום. מקום וסוג הקבורה משפיעים במידה רבה על האופן שבו המשפחות מבטאות (או בוחרות שלא לבטא) את זהותן בעזרת חפצים וסמלים שונים המונחים על הקבר, כמו חנוכייה או קישוטי נובי גוד. לא פעם, ההפרדה בין הקברים דווקא מחברת משפחות בעלות זהויות שונות, יהודיות יותר או פחות. דווקא שיטת הקבורה העמוקה יותר, המקובלת כיום ויוצרת מראית עין של הכלה ושוויון, מאפשרת למשפחות לבטא בביטחון רב יותר את זהותן הייחודית, ולהציג סמלים השונים מאלו של היהדות או של הדת האזרחית הישראלית. דוגמה לכך היא מקרהו של החלל דוד בוגדנובסקי שנקבר בבית העלמין הצבאי בחיפה בתחילת מלחמת חרבות ברזל. משפחתו בחרה לחרוט צלב על המצבה שהוצמדה לכרית הצבאית הסטנדרטית.

מנוכחות היעדר להעדרת הנוכחות

המבוק הסבוך והדחוס של בתי עלמין צבאיים מספר סיפור על האדרה, על הדרה ועל העדרה. שני מקרי בוחן המוצגים כאן – האחד בהר הרצל והשני באחד מבתי העלמין במרכז הארץ – מדגימים זאת.

נהוג שבכל שנה, ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, נערך טקס שבו הרמטכ"ל מניח דגלון זיכרון מעוטר בסרט שחור על קברו של החלל האחרון שנקבר בהר הרצל באותה השנה. ב־2013 בני גנץ, בהיותו רמטכ"ל, קיים את המנהג, אך הניח את דגל הזיכרון על קברו של החלל הלפני אחרון, כיוון שהחלל האחרון באותה השנה היה יבגני טולוצ'קו, חלל לא יהודי להלכה – דבר שעורר סערה ציבורית והוסבר כאי־הבנה.

יבגני טולוצ'קו נהרג בפברואר 2013 ונקבר בחלקה נפרדת, כפי שהיה מקובל באותה תקופה. יש להניח שגם אילו היה בני גנץ רוצה להניח דגלון על קברו של יבגני, הוא היה מתקשה מאוד למצוא לו מקום. חלקה 23, החלקה הנפרדת המיועדת לחללים אלו, נסתרת ומוסתרת, ונראית כמקום שקיומו מוטל בספק – מקום אחר, הקיים ביקום מקביל.

במחקרו של מישל פוקו על הקשר בין מקום לזהות,³ הוא כינה את המקומות השונים, אלה שמערערים על הסדר הרגיל, היום־יומי, אלה שמאתגרים את המובן מאליו, בשם "הטרטופיות" – המקומות האחרים. הטרטופיות הן מרחבים מטרידים, כיוון שהם חותרים בסתר תחת הנורמות, הקודים והשפה. הם חושפים את אי־הסדר, את מה שלא מסתדר. הטרטופיה פורמת את המיתוסים העומדים בבסיס הנורמטיבי החברתי. לאחרות הטרטופיות מבעים שונים, היכולים לבוא לידי ביטוי בהיעדר (something without), בעודף (something excessive) או באי־הלימה (out of place).

בתי עלמין צבאיים, לפי תפיסתו של פוקו, הם דוגמה מובהקת ל"הטרטופיה". הם מקום שבו מתערבבים חיים ומוות, הם פועלים לפי ציר זמן אחר הטעון במתח רב. מיתוס השוויון, ההאחדה והיעדר השונות הוא המנגנון היחיד אולי שפותר את המתח, והוא משרה היגיון ונותן משמעות להורים ששוכלים את ילדיהם. החלקות הנפרדות בכלל, וחלקה 23 בפרט, הם אפוא מרחב הטרטופי כפול – מרחב של אחרות בתוך מרחב אחר, הטרטופיה בתוך הטרטופיה.

חלקה 23 ממוקמת סמוך לחלקת גדולי האומה מחד גיסא, אך מאידך גיסא איש לא יודע על קיומה. מצד אחד היא מואדרת, ומצד אחר נעדרת. היעדרותה מעלה את השאלה: האם ההרואיות של המוות הצבאי שווה בין כלל החללים?

הקבורה הצבאית בישראל, בתוכנה ובצורתה, מעלה על נס את הקרבת החיים למען ההגנה על המדינה. המוות הצבאי קושר לעד את החלל אל האדמה שעליה הוא נלחם ושפך את דמו. כיוון שהמוות מסמל ריק והיעדר, כל מנגנוני ההנצחה נועדו להפוך את ההיעדרות לנוכחות.⁴ ההיעדרות הופכת לנוכחות היעדר כאשר הריק שמותירים אחריהם החללים מומר לזיכרון, לרגשות, למקום. בעוד כלל החלקות בהר הרצל מנכיחות את ההיעדר, חלקה 23 היא היעדר הנוכחות: היא אמנם קיימת בעולם הפיזי המוחשי, אך אינה מתועדת; אין לה עדות במפה של הר הרצל וגם לא בשילוט המכוין אל חלקות לאורך נתיבי ההר ושביליו; שלט אחד בלבד מסתתר בין העצים, צמוד לחלקה המוחבאת, ועליו המספר 23. גם מדרכי הסיורים בהר, אנשי האחזקה, מנקים ושומרים תוהים במבוכה אל מול הפנייה לסייע בהכוונה. בעולם ביופוליטי, אם אין לאדם סימוכין ביומטרי, כלומר זיהוי פיזי דרך הגוף, האם הוא באמת קיים? בעולם בירוקרטי, אם אין למת סימוכין קרטוגרפי במפות ובתרשימים של המרחב, האם הוא באמת קיים?

חלקה וצל של חלקה

באחד מבתי העלמין הצבאיים במרכז הארץ שתי חלקות חולקות את המספר 9. חלקה 9 הראשונה קיימת מ־2006 ובה קבורים שני חללים שנהרגו במלחמת לבנון השנייה. את שני החללים הבוודים הקבורים בחלקה זו סובב מרחב רב, דבר שלא אופייני כלל לבית עלמין צבאי. במקום שדחוס בחללים לא קיים בדרך כלל חלל ריק. כיוון ששני הלוחמים הקבורים בה נהרגו במלחמה, יכול להיווצר הרושם שנטמנו בחלקה נפרדת בגלל פרקטיקה מוכרת בחלק מבתי העלמין לפתוח חלקה חדשה לכל מלחמה, כביטוי להאדרה של גיבורי מלחמה. עם זאת, אין כך הדבר. שלושה לוחמים שנהרגו יחד באותה עיר במלחמת לבנון השנייה הופרדו בקבורתם. החלל

היהודי להלכה נקבר בחלקה 10 השכנה, בין חללים יהודים להלכה. שני החללים שאינם יהודים להלכה נקברו בחלקה 9, בשורה 1, בקברים 5 ו-6.

מספר חלקה, מספר שורה ומספר קבר בבית העלמין הצבאי הם מספר הזהות האחרון של החלל. צירופי ספרות אלה הם התייעוד הרשמי של המדינה להקרבה ההרואית של ילדם. במשך הזמן משפחות החללים בחלקה 9 זכו לבלעדיות שבמספר הזה – המספר שבנם אמור לשאת לעד. אולם הבלעדיות נמשכה רק 14 שנים. ב-2020 הוכפלה חלקה 9. חלקה זהה לחלוטין בגודלה ובצורתה, הצמודה כעת לחלקה 9, נושאת גם היא אותה ספרה. החללים שנפלו ב-2020 נקברו בחלקה 9 החדשה, גם הם בשורה 1, גם הם בקברים 5 ו-6.

הכפילות של חלקה מספר 9, שתי חלקות הניצבות בסימטריה מושלמת זו לצד זו, יוצרת ספק השתקפות זו של זו, ספק קיום ממשי רק של אחת מהן, כאילו מדובר באשליה אופטית.⁵ ואולם, חלקה 9 הנפרדת היא רק צל של חלקה 9 החדשה, יותר מאשר השתקפותה: גיבורי מלחמת לבנון השנייה נחים כעת כצללים של איש מילואים שנפטר לאחר שנפגע בתאונה במהלך השירות, ושל פרח טיס שנהרג בתאונת אימונים.⁶ החל משבעה באוקטובר 2023, חלקה 9 החדשה התמלאה קברים חדשים, בעוד חלקה 9 הישנה כאילו קפאה בזמן ובמקום, הולכת ומתכווצת מול ההתרחבות של חלקה 9 החדשה.

מקריצה, למצמוץ, לסנוור

הפרדת הקבורה של החללים הלא יהודים להלכה בבתי העלמין הצבאיים היא עוד ביטוי לקשר הבלתי ניתן לפירוק בין דת, מדינה וצבא. חרף המתחים הרבים בין הצדדים, שיתוף הפעולה ביניהם הוא בלתי נמנע. במשחק המשותף הזה הם מחליפים מסרים ומחוות, מנהלים רושם ופועלים יחד, מתוך רצון של כל הצדדים השותפים לאינטראקציה להשיג את מטרתם המשותפת. האנתרופולוג האמריקאי קליפורד גירץ קרא למשחק הזה "קריצות".⁷

האבולוציה של קבורת החללים שאינם יהודים להלכה רוויית קריצות בין המדינה, הממסד הדתי והצבא. קבלת ההחלטה ב-2017 בנושא הכלת החללים שאינם יהודים להלכה בתוך שורות החללים היהודים הותנתה במרחק הלכתי שנשמר בין החלל הלא יהודי לחלל היהודי להלכה. אמנם הפרדה זו מטושטשת באמצעות שיחים, עצים וספסלים, אך היא עדיין נוכחת בביור ומסמנת גבול מוחשי, גם אם סמוי מן העין הקורצת. הנוהל החדש שמיושם בבתי העלמין הצבאיים מ-2020, המאפשר קבורה בהפרדה לעומק במקום קבורה בהפרדה במרחב, הופך את הקריצה הגלויה למצמוץ סמוי. צורה זו של קבורה התקבלה בברכה ובהקלה בקרב כל הצדדים המעורבים, בטענה שסוף-סוף נפתרה ההפרדה בין דם לדם, וכעת אין כל מרחק, למראית העין.

בעוד הקריצות ההדדיות הן תגובות חברתיות מודעות ומפוכחות ביחסים הסבוכים בין המדינה לבין הצבא, יחסים הנתונים לשליטת ההגמוניה הדתית-אורתודוקסית, הרי שהמצמוץ הוא המשכן הספונטני, הבלתי נשלט ואף הבלתי מודע. ההקלה הגדולה שבהרחקה העמוקה מתחת לפני האדמה, שאינה נראית לעין (שעליה הצהירו גורמים שונים בצבא ומשפחות שכולות של חללים לא יהודים) לאור כניסתו לתוקף של נוהל הקבורה החדש, היא מצמוץ אוטומטי ובלתי מודע, נטול יכולת ביקורתית וחף מקבלת החלטות והתלבטות.

באחד מביקורינו בבית העלמין שאלנו אם שכולה מתי צפויה להיערך האזכרה של בנה. "מהצבא צריכים להודיע לי, הם יבדקו מתי נוח לכל מי שאמורים להגיע", ענתה האם. קבר בנה שייך לחלקה הנפרדת שבה שוכנים שני קברים בלבד, החלקה הנפרדת הניצבת במרכז בית העלמין.

נראה שההדרה אל מרכז בית העלמין מסנוורת את האם השכולה באופן שמעלים אותה. הקריצה היא פעולת משא ומתן מודעת ומחושבת; המצמוץ הוא פעולה אוטומטית, בלתי מודעת ומוכפפת; לעומת זאת, סנוור מבטא הבניה של מציאות מדומה: האחיזה בניהול הזיכרון של החלל מוענקת לממסד לחלוטין, תוך כדי ויתור על היכולת לקרוע.

מקום אחר

בספרו חיים מבוזזים⁸ (Wasted Lives) מתאר הסוציולוג זיגמונט באומן את אחת מתופעות הלוואי של הסדר המודרני הממין אוכלוסיות כדי להבחין בין אלו המוגדרות תקינות ושייכות, לאלו שלא מתמיינות, אחרות, המהוות את קטגוריית הנפקדים-נוכחים, כמו פליטים, עניים ומהגרים. באומן אף הגדיל וכינה קטגוריות אלו "הפסולת האנושית" בתיאורו את מידת השוליות והאחרות של אלה המאיימים על הסדר ופורעים אותו.

הגדרת חייהם של האחרים כמבוזזים מצביעה למעשה על מהותם המיותרת. מאמר זה חושף כיצד גם המקום שתופסים האחרים הופך להיות מיותר, מבוזז. פרקטיקות ההרחקה בבתי העלמין הצבאיים חושפות פרדוקס שבתפיסה של מקום. מחד גיסא, מקום הוא משאב יקר ערך בבית עלמין צבאי שמטרתו להרחיב ככל הניתן את הנכחת הזיכרון של החלל והנצחתו. מאידך גיסא, דווקא הדחיסות, הצפיפות והאינ-מקום הם שמגדירים את מרכזיותו של החלל. הכלה מתאפיינת בחוסר מקום, בעוד שממרחב, מעודף מקום, מהמקום המבוזז נהנים המורחקים אל האזור המופרד. הדינמיקה שנוצרת ביחסים בין משפחות השכול השייכות לבין אלו האחרות, המורחקות, מתארת פעמים רבות את המתח השורר בין תחושת השייכות לבין ניכוס המקום. אמירה כמו זו שתוארה בתחילת המאמר, המתייחסת לזיהוי המרחב הרב שמאפיין את החלקות הנפרדות, מספרת סיפור מורכב של יחסי כוחות הנרקמים בין האוכלוסיות השונות בבית העלמין הצבאי, שבו הן לאינ-מקום והן למקום יש כוח. את כוחם של השייכים מסמל היעדר המקום, ואת כוחם של המוכפפים, המורחקים, מסמל המקום, גם אם הוא אחר.

בתחתית המצבה, זו הניצבת בהדרתה במרכז בית העלמין, כתוב ברוסית, "עולמך אחר, אך בשבילנו אתה תמיד חי, אהוב וקרוב". בית עלמין הוא מקום אחר. אבל עבור חלק מהחללים הוא אחר יותר.

הערות

- 1 ד"ר יאנה פלדמן-זאיקה היא מרצה במרכז האקדמי פרס ועמיתה במכון לחקר זהויות ישראליות. ד"ר נועה ונה היא מרצה במרכז האקדמי פרס. פרופ' חיים חזן הוא פרופ' (אמריטוס) במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב.
- 2 למשל, לוי, י. (2005) מלחמת הפריפריות: המיפוי החברתי של הרוגי צה"ל באינתיפאדת אל-אקצא. **תיאוריה וביקורת**, 27, 5–31.
- 3 פוקו, מ. (2010). **הטרטופיה: על מרחבים אחרים**. תרגום: אריאלה אזולאי. תל אביב: רסלינג.
- 4 Handelman, D., & Shamgar-Handelman, L. (1997). The presence of absence: The memorialism of national death in Israel. In E. Ben-Ari & Y. Bilu (Eds.), *Grasping land: Space and place in contemporary Israeli discourse and experience* (pp. 85–128). Albany: State University of New York Press.
- 5 עבור פוקו, המראה היא הטרטופיה ואוטופיה גם יחד. כהטרטופיה, המראה היא מרחב של מעבר מתמיד, המערער על מושגי פנים וחוץ – הרלוונטיים כאן כל כך. לצד זה, המראה היא סוג של אוטופיה, משום שהיא מקום ללא מקום. במראה, אנו רואים את עצמנו במקום שבו אנו לא נמצאים, במרחב שאינו אמיתי או בחלקה שאינה מודרת. מראה היא אובייקט שמספר על כוחו של הייצוג. זהו אמצעי המאגר את מושגי המרחב, הזהות והתודעה העצמית.
- 6 צל נתפס כצידו האפל של אור, כמהות המעוררת חשש, כמסגיר את מה שלא מוסתר על ידי האור. צל הוא גם כמעט אובייקט, הוא קיים ולא קיים, הוא ממלא מקום אך אינו מוחשי.
- 7 זאת בדומה למטפורת הקריצה הגירציאנית. ביכולתה של מטפורת הקריצה הגירציאנית להסביר את שיתוף הפעולה בין המערכות. זאת בדומה למתח, המתואר בידי קרבאל טובי, העושה שימוש במטפורה זו בעבודתה על תהליך הגיור בישראל, בין סוכני גיור של המדינה ובין מועמדים לגיור: Kravel-Tovi, M. (2017). *When the State Winks: The Performance of Jewish Conversion in Israel*. New York: Columbia University Press. למטפורת הקריצה הייתה תרומה אנליטית גם להסבר המשא ומתן המאגר בין הממשל והממסד הדתי בישראל בימי קורונה תחת מצב החירום, שהצריך שיתוף פעולה בין הצדדים (ונה, פלדמן-זאיקה וחזן, 2021).
- 8 Bauman, Z. (2004). *Wasted lives: Modernity and its outcasts*. Cambridge: Polity Press